

התפתחות מחקר ממלכת יהודה בעשור האחרון: 2020-2010

יוסף גרפינקל

תקציר

בעשר השנים האחרונות (2010-2020) נחשפו בתחומי ממלכת יהודה תגליות מגוונות מהמאה העשירית לפסה"נ ועד חורבן בית ראשון בתחילת המאה השישית לפסה"נ (1000-586 לפסה"נ). הנתונים החדשים האירו היבטים שונים שהיו במחלוקת, ומאפשרים הבנה טובה יותר של הממלכה. בולטים במיוחד הישגי המחקר על אודות המאות העשירית והתשיעית לפסה"נ, שהיו מוקד לוויכוח עז בין גישות מחקר שונות. במאמר זה מאורגנות התגליות המרכזיות שנעשו בתחומי ממלכת יהודה בארבעה שלבים כרונולוגיים: שלב לכל מאה שנים. נוסף על כך, מוקדש סעיף למחקרים בתחום החברתי וסעיף המדגיש את התרומה האדירה של מחקרים מתחומי מדעי הטבע. היבטים אלו מסוכמים בנפרד כי מחקרים אלו מתפרסים על כל תקופת הברזל, ואינם קשורים בהכרח למאה שנים מסוימות.

מעבר למחלוקות כאלו ואחרות, ההתפתחות המרכזית במחקר ממלכת יהודה, לדעתי, היא ההבנה כי קישור חפוז ולא מבוסס של אירועים היסטוריים להסברת כל תופעה ארכיאולוגית בממלכת יהודה הוא תפיסה שגויה. כך גם התפיסה שכל התפתחות בממלכת יהודה היא בהכרח תוצאה של השפעה זרה. מחקר מפורט מראה כי התפתחות ממלכת יהודה היא תופעה מקומית והדרגתית.

מילות מפתח: ממלכת יהודה, ירושלים, חורבת קיאפה, לכיש, תל מוצא, קנקני למלך

פרופ' יוסף גרפינקל - המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים;

Garfinkel@mail.huji.ac.il

מבוא

על פי המסורת המקראית, ממלכת יהודה התקיימה בפרק זמן של כ-400 שנה, מראשית המאה העשירית לפסה"נ ועד חורבן הבית הראשון, בשנת 586 לפסה"נ (איור 1). הידע על אודות הממלכה במאות השמינית והשביעית לפסה"נ משופע יחסית בנתונים היסטוריים וארכיאולוגיים (למשל כוגן 2003; תדמור 2006; אחיטוב 2012), ואילו הידע על אודות המאות העשירית והתשיעית לפסה"נ לוקה במחסור בנתונים היסטוריים, ועד לאחרונה גם המידע הארכיאולוגי המתוארך בשיטות פחמן 14 לפרק הזמן הנידון, היה מוגבל (גרפינקל ואחרים 2012; 2015). לפיכך, הבנת פרק הזמן הזה פחות ברורה, ונוצרה במחקר מחלוקת גדולה בין גישות מחקריות שונות.

איור 1: מפת ממלכת יהודה והאתרים המרכזיים בה

בדורות הקודמים החוקרים קיבלו את המסורת המקראית כמשקפת זיכרון היסטורי, ולפיכך תיארו או פירשו את הממצא הארכיאולוגי לפי מסורות המקרא. כך, לדוגמה, הרס הערים הכנעניות האחרונות והרס התרבות הפלשתית הקלסית יוחסו לימי דוד (מלמט 1981). מכאן

בעצם נקבעו שתי מסקנות: (1) תיארוך סיום השלב התרבותי הזה לסביבות 1000 לפסה"נ; (2) זיהוי הסיבה לשינוי בהקמת ממלכה מאוחדת (מזר 1982). שלושה שערים דומים שנמצאו בחצור, במגידו ובגזר יוחסו לימי שלמה המוזכר במקרא כבונה שלוש הערים האלו. מכאן נקבעה המסקנה הכרונולוגית שהערים נבנו באמצע המאה העשירית לפסה"נ, ושהן משקפות את קיומה של ממלכה מאוחדת ששלטה גם על ישראל וגם על יהודה (ידין 1958). התיאור המקראי של בניית ארמון ומקדש נתפס כציטוט ממסמכים מארכיון הממלכה (מונטגומרי 1934). גם המסורת על ביצורי רחבעם בן שלמה נתפסה כמשקפת מציאות (קלאי 1971).

בגישת מחקר זאת יש טיעון מעגלי: בשלב הראשון שכבות ארכיאולוגיות תוארכו ופורשו על פי מסורות המקרא, ובשלב שני הנתונים הארכיאולוגיים התאימו למסורת המקראית והוכיחו את אמינותה. העבודה הארכיאולוגית כיום צריכה להתבצע בכלים המקובלים בתחום, ולא להתבסס על מסורות המקרא. יש לתארך שכבות ארכיאולוגיות באמצעות תיארוך בשיטות רדיומטריות (פחמן 14) ועל ידי השוואת מכלולי כלי חרס. תיארוך המתבסס על שיקולים היסטוריים הוא סובייקטיבי, ולכל היותר הוא ניחוש מוצלח. השגיאות הגדולות ביותר במחקר הארכיאולוגי בארץ נעשו כאשר חוקרים הדביקו בטעות למסורת מקראית ממצא מחפירות שכלל אינו שייך לה. כך, למשל, חותמו של אליקם נער יוכן, שאולברייט הבינו כמשרתו של יהויכין, המלך הלפני אחרון של יהודה, גרם לכך ששכבות יישוב של המאה השמינית לפסה"נ תוארכו בטעות לתחילת המאה השישית לפסה"נ, כמאה שנים מאוחר יותר (גרפינקל 1990). מתוך מודעות להיבט מכשיל זה יש להתייחס לנתונים הארכיאולוגיים מממלכת יהודה. בשלב ראשון יש לנתח את הממצא באופן מנותק מהמסורת המקראית. בשלב השני אפשר להשוות את הנתון הארכיאולוגי למסורת המקראית ולראות אם יש ביניהם התאמה, אם לאו.

חילקתי את הסקירה לשבעה חלקים: חלק ראשון מציג את מצב המחקר בשטח, ומתאר את החפירות והסקרים העיקריים שנעשו באזור יהודה. בהמשך ארבעה חלקים מתארים את התפתחות הממלכה בהתאם לכרונולוגיה: מהמאה העשירית לפסה"נ ועד חורבן הממלכה בשנת 586 לפסה"נ. חלק שיש עוסק במחקרים מגוונים על אודות היבטים חברתיים בממלכה. חלק שביעי עוסק בשילוב מחקרים ממדעי הטבע בניתוח ממצאים ארכיאולוגיים, ובכך פותח אופקים חדשים להבנת ההתנהגות האנושית בממלכת יהודה. פרק הסיכום דן בשינויים המרכזיים שחלו במהלך העשור האחרון בהבנת תולדותיה של ממלכת יהודה.¹

1 סקירה מקיפה של כל הפעילות הארכיאולוגית: חפירות, סקרים ופרסום ממצאים הקשורים לממלכת יהודה בעשור האחרון, בין השנים 2010 עד 2020, תיתן רשימה ארוכה ומייגעת. לפיכך אתרכו כאן רק בתגליות ובמחקרים חשובים במיוחד, לדעתי, שתרמו להבהרת נושאים שעמדו במחלוקת, או שהאירו היבטים שונים שלא היו ידועים קודם לכן.

מחקרי השטח העיקריים ביהודה בשנים 2010–2020

מתקופת המנדט הבריטי ועד לשנות השמונים של המאה הקודמת היה אזור ממלכת יהודה מוקד מרכזי לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ונחפרו בו אתרים מרכזיים כהל בית מרסים, בית שמש, לכיש, רמת רחל, ערד, באר שבע וכמובן, חפירות נרחבות במזרח ירושלים – בעופל, ברובע היהודי ובעיר דוד. בשנות השמונים של המאה הקודמת עבר מרכז הכובד של חפירות יזמות צפונה לממלכת ישראל ומערכה לאזור פלשת. בצפון נחפרו באינטנסיביות האתרים של דן, חצור, חורבת ראש זית, מגידו, בית שאן, רחוב ודור. בפלשת נחפרו האתרים של אשקלון, עקרון ותל צפית (להרחבה על חפירות עבר אלו ראו שטרן 1992; 2008).

משנות השמונים ואילך הגיעו למחקר הארכיאולוגיה וההיסטוריה של ממלכת יהודה ולמחקר המסורת המקראית גישות ששללו את הערך ההיסטורי של המקרא. אלו פיתחו תאוריות שמחקו מאות שנים מתולדות ממלכת יהודה, וביטלו חלק גדול מהשיגיה החומרניים והאינטלקטואליים של הממלכה (ראו בהרחבה להלן). יש לשים לב שנוצר כאן מצב פרדוקסלי: מצד אחד ממלכת יהודה נמצאת במרכז הוויכוח הסוער, מצד שני כמעט לא היו חפירות מרכזיות בשטח הממלכה.

תמונה זאת השתנתה בעשור האחרון, ומשלחות גדולות חזרו לחקור בהיקף גדול בתחומי ממלכת יהודה, גם בחפירות וגם בסקרים. החפירות כללו תילים המייצגים התיישבות ממושכת של אלפי שנים, וגם חורבות, אתרים בעלי הצטברות רדודה יחסית. להלן סקירה קצרה על הפעילות הארכיאולוגית המרכזית ביהודה בעשור האחרון. האתרים מוצגים בסדר האלפבית (למיקום האתרים ראו איור 1 לעיל).

בורנה: תל בורנה נמצא במערב השפלה, באמצע הדרך בין לכיש לתל צפית. במקום נערכות חפירות שיטתיות מאז שנת 2010, ונתגלו שכבות יישוב בעיקר מתקופת הברזל ומתקופת הברונזה המאוחרת (מקיני ואחרים 2020). מתקופת הברזל נמצאו ביצורים וטביעות חותם מנהליות שונות על ידי קנקנים מטיפוס "למלך" (שי ואחרים 2012; 2014).

בית שמש: חפירות נערכות בתל בית שמש מאז שנת 1990, אך מרבית הממצאים פורסמו רק בעשור האחרון. משלחת החפירות חשפה שכבות יישוב מתקופת הברונזה התיכונה ועד תקופת הברזל (בונימוביץ ולדרמן 2016; בונימוביץ ואחרים 2019). בהקשר לממלכת יהודה יש לציין את שכבה 2 שנהרסה בשלהי המאה השמינית לפסה"נ. מתחתיה נמצאה שכבה 3 ששטחה כ-40 דונם, הייתה מוקפת חומה מלאה, ונבנו בה מבני ציבור ומפעל מים. שכבה 4 הקדומה יותר מתוארכת למאה העשירית לפסה"נ, והיא מקבילה לעיר המבוצרת בחורבת קיאפה (ראו להלן). המשלחת לא זיהתה בתל שכבת יישוב מהמאה השביעית לפסה"נ אלא

מעט פעילות במפעל המים, אך בחפירות הצלה נרחבות שנערכו בשנים האחרונות בחלק המזרחי של התל, נמצאה שכבת יישוב מרשימה ממאה זאת (הדר ובן-ארי 2019; הדר ואחרים 2020).

חברון: בשנת 2014 נערכו חפירות מחודשות בשולי תל חברון, אתר מרכזי לתולדות ממלכת יהודה (איזנברג ובן-שלמה 2017). בחפירה נמצאו, בין היתר, חותם הנושא שם פרטי ומעוטר באיילה מלחכת עשב ואוסטרקון המתוארכים למאה השמינית לפסה"נ (ויינשטוב ובן-שלמה 2016).

ירושלים: משנות ה-2000 נערכו בירושלים מגוון חפירות שתמכו ממצא נוסף הקשור לתקופת ממלכת יהודה. בחפירות בעיר דוד נחשף מבנה האבן הגדול ("ארמון דוד") הממוקם בראש מבנה אבן מדורג שהיה מוכר למחקר עוד מראשית המאה ה-20 (מזר 2006). בעופל נחפרו חומה ("חומת שלמה") ושער המתקשרים למגדלים מסיביים שכבר נחשפו על ידי וורן במאה ה-19 (מזר 2011). במבנים אלו לא השתמרו רצפות עם כלי חרס ולא נמצאו בהם זרעים שרופים המתאימים לתיארוך רדיומטרי, אך נמצאו כתובות, חותמות וטביעות חותם בכמויות יוצאות דופן (מזר 2015; 2015; 2018). בכל העשור האחרון וגם בעשור שקדם לו, נערך באזור עיר דוד מחקר ארכיאולוגי אינטנסיבי ביותר, חלקו נמשך 12 חודשים בשנה וכלל עבודה בשתי משמרות. חפירות נרחבות נערכו בשנים אלו באזור מעיין הגיחון, בחניון גבעתי ובשטחים נוספים בעיר דוד (רייך ושוקרון 2004; 2011; עוזיאל ואחרים 2015; בן-עמי ומשגב 2016; גדות ועוזיאל 2017; מנדל-גברוביץ ואחרים 2019). מחפירות אלו פורסם, בין היתר, מכלול טביעות חותם על פיסות טין קטנות (בולות) מהמאה התשיעית לפסה"נ ב"בריכה החצובה" סמוך למעיין הגיחון (רייך ואחרים 2007; קיל 2012). ברחבת הכותל נחפר בית ארבעה מרחבים, ונמצאה בו כמות יוצאת דופן של חותמות וכולה מהמאות השמינית והשביעית לפסה"נ (אורנג 2012; אורנג ואחרים 2008; 2012; 2017).

לכיש: בעשור האחרון נערכו בלכיש חפירות מחודשות אינטנסיביות. בשנים 2013 עד 2017 חפרה בתל משלחת שהתרכזה בחלק הצפוני-מזרחי של האתר, בחלק הקרוב לעמק ולנחל העובר בו, והתמקדה בחפירת שכבה V, ראשית ההתיישבות באתר בתקופת הברזל (גרפינקל ואחרים 2013, 49-50). רצף השכבות של תקופת הברזל בלכיש, משכבה V ועד שכבה II, שנחשף בחפירות של המשלחות השונות שחפרו בתל בעבר (טאפנל 1953; אהרוני 1975; אוסישקין 2004), מהווה את השלד הכרונולוגי העיקרי לתולדות הממלכה, אבל האופי של שכבה V נשאר לא ברור עד לחפירות המחודשות. בשנת 2017 נחשף מקדש שער שבוטל בשלב האחרון לקיומו, ובמקום נקבע מתקן בית שימוש במטרה לטמא את קדושת המקום (גנור וקריימרמן 2019).

מוצא: בתל מוצא נערכו חפירות הצלה בתוואי הכביש ירושלים-תל אביב כבר בשנת 1993, ובהן נחשף מתחם גדול לאגירת תוצרת חקלאית, שכלל עשרות ממגורות גדולות שנחפרו לתוך האדמה ודופנו באבנים. מתחם זה התקיים כל תקופת בית ראשון, מהמאה העשירית לפסה"נ ועד חורבן הבית (גרנינהוט ודה גרוט 2009). כושר האחסון כאן הגיע אלפי טונות של חיטה, שעורה או סוגים שונים של קיטניות. מעולם לא התגלה בארץ ישראל מתחם אחסון בהיקף דומה, וברור שמשתקפת כאן פעילות מאורגנת בקנה מידה ממלכתי. בחפירות הצלה נוספות שנערכו באתר בשנים 2012-2013, נחשף בצמידות למגורות מקדש המתוארך למאה התשיעית לפסה"נ (קיסילביץ 2015), ולאחרונה הוא נחפר מחדש (קיסילביץ וליפשיץ 2020). **עיסון:** תל עיסון נמצא במזרח השפלה ומוכר למחקר מחפירות שוד אינטנסיביות שנערכו בו לאחר מלחמת ששת הימים. באתר נערכת חפירה שיטתית מאז שנת 2006. החפירה התרכזה בבית ארבעה מרחבים גדול מידות שנהרס בחורבן כבד בסוף המאה השמינית לפסה"נ (פאוסט 2011א; פאוסט ואחרים 2017; פאוסט וספיר 2018). כן נמצאו באתר כמה טביעות חותם על גושי טין שחתמו פפירוס (פאוסט ואשל 2012).

קיאפה: חורבת קיאפה נחפרה בשנים 2007 עד 2013. בעונות הראשונות הייתה עבודת השטח מצומצמת יחסית, ועיקר המחקר נערך משנת 2010 ואילך. כאן נחשפה עיר ששטחה 23 דונם, המבוצרת בעוצמה יוצאת דופן. העיר נהרסה זמן קצר אחרי שנבנתה, ובכל בית שנחפר נמצאו עשרות ומאות ממצאים מגוונים: כלי חרס, כלי אבן, עצמות בעלי חיים, כלי מתכת, חפצי פולחן, חותמות וכתובות (גרפינקל וגנור 2009; גרפינקל ואחרים 2012א; 2014; 2018; פרחי 2016; קאנג וגרפינקל 2018).

קריית יערים: בראש גבעה נישאה שעליה שוכן כיום מנזר מודרני, נמצא האתר של דיר אל-עזר. במקום נערכות חפירות מאז שנת 2017 ובהן נתגלה קיר מסיבי (פינקלשטיין ואחרים 2018). תאריכו של הקיר אינו ברור, הוא אינו נקשר לשכבת יישוב כלשהי, ואין ממצא שיכול להעיד על תפקודו או מדוע נבנה. התיארוך בשיטת OSL נתן תאריכים, כמו: 780-500 או 1020-740 לפסה"נ, וממצא זה הוצג על ידי החופרים כעדות לכך שממלכת ישראל שלטה על ממלכת יהודה באמצע המאה התשיעית לפסה"נ. מקרה זה מחדד את שאלת המתודולוגיה במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי. השם משקף מסורת ביזנטית שזיהתה במקום את קריית יערים המקראית, שבה שמר אלעזר בן אבינדב על ארון האלוהים (שמואל א' ז, א). הגיאוגרפיה המקומית אינה מתאימה למסורת המקראית, ולכן המחקר המודרני צריך להיות ביקורתי כלפי המסורת הביזנטית המאוחרת כאלף שנה לתקופת הברזל.

אל-רעי: חורבת אל-רעי נחפרת מאז שנת 2015. האתר ממוקם על ראש גבעה נישאה הצופה אל נחל לכיש, כ-3 ק"מ ממערב לתל לכיש (גרפינקל וגנור 2018; גרפינקל ואחרים 2019ב). בחפירה הובהר כי מדובר ביישוב ששטחו 17 דונם, שתקופת הזוהר שלו הייתה בעיקר

בתקופת הברזל 1 (מאות 12-11 לפסה"נ). כאן מיוצגים כל השלבים המאפיינים את כלי החרס הפלשתיים: שלב הקרמיקה החד-גונית, שלב הקרמיקה הדו-גונית ושלב הקרמיקה הפלשתית המנוונת. מעל היישוב המשגשג של תקופת הברזל 1 התקיים במקום ברבע הראשון של המאה העשירית לפסה"נ גם כפר קטן ובו מספר בתים (גרפינקל ואחרים 2019, כב, 26-30). היישוב נהרס בפתאומיות, ובשכבת החורבן נמצאו עשרות רבות של כלי חרס שלמים.

רמת רחל: לאחר שעברו עשרות שנים מאז חפירתו של יוחנן אהרוני במקום (ליפשיץ ואחרים 2016), חפרה באתר משלחת מחודשת בשנים 2004 עד 2010 (ליפשיץ ואחרים 2014). חברי המשלחת נטו לתארך את מרב הפעילות של תקופת הברזל באתר למאה השביעית לפסה"נ. בגלל הפעילות האינטנסיבית באתר בתקופות מאוחרות יותר נמצאו השרידים מתקופת הברזל במצב השתמרות ירוד, ולכן מסקנות החופרים דורשות מחקר נוסף. לאחרונה נערכו חפירות הצלה אף מצפון לרמת רחל, ונתגלו בהן ממצאים דומים לאלו שנחשפו שברמת רחל, אך הם טרם זכו לפרסום מדעי. האתרים הללו יוצרים רצף פעילות אינטנסיבי בין ירושלים לרמת רחל, כמתבקש בעיר בירה של ממלכה.

טבלה 1: המסגרת הכרונולוגית לתקופת הברזל ביהודה והשכבות באתרים המרכזיים

הנידונים במאמר

רמת רחל	ערך	באר שבע	חורבת אל-רעי	בית שמש	חורבת קיאפה	לכיש	שלב כרונולוגי לפסה"נ	
Va	VII-VI	שלב קצר	V	מזרח התל		II	ברזל II 586-701	
Vb	IX-VIII		III-II	VI	2		III	ברזל II ב 701-800
	X ביצור	V-IV ביצור		3		IV	מאוחר 800-850	
	XI	VI כפר				V	תיכון 850-925	ברזל II א
	XII	VII	VII		4	IV ביצור	קדום 925-1000	
		IX-VIII	VIII	5			ברזל I ב 1000-1150	
			IX	6		VI	ברזל I א 1150-1200	
			X	7		VII	ברונזה מאוחרת מאות 13-15	

סקרים: בעבר נערכו בארץ סקרים נרחבים במסגרת "סקר ישראל", הארץ חולקה למפות של 10x10 ק"מ (100 קמ"ר), ומטרת הסקר הייתה גילוי כל האתרים הקיימים באותו שטח (ראו למשל דגן 1992; 2010). בעשור האחרון נעשו הסקרים מוגדרים יותר מבחינה גיאוגרפית, וגם שאלות המחקר נעשו מוגדרות יותר. בתחומי ממלכת יהודה נערכו סקרים אינטנסיביים בתל בורנה ובשוכה, שהתמקדו באתר אחד, ובדקו בקפידה את כל חלקיו (שי ועוזיאל 2014; היזל ואחרים 2017). נוסף על כך, בחלק המערבי של ממלכת יהודה נערך סקר מצודות במטרה לאתר את מערך הדרכים ונקודות התצפית להעברת מסרים באמצעות משואות (גנור 2016). סקר נושאי אחר, בחלק המזרחי של הממלכה, בדק את הדרך המובילה מעין גדי לכיוון חברון (גנור ואחרים 2020א).

הפעילות הענפה של המחקר בירושלים וביהודה הבהירה היבטים מגוונים על אודות תקופת בית ראשון, וכפי שנראה בסיכום, הם משנים הצעות רבות שהועלו במחקר בדור האחרון. ניתן לראות שערים מבוצרות מופיעות לראשונה בצפון השפלה, בחורבת קיאפה ובבית שמש. לאחר מכן מופיע ביצור בלכיש, ומאוחר יותר בבאר שבע ובערד (ראו טבלה 1 לעיל).

המאה העשירית לפסה"נ

מחקר מאה השנים הראשונות של ממלכת יהודה, המאה העשירית לפסה"נ, עומד בסימן מחלוקת גדולה בין גישות מרחיבות לגישות מצמצמות. כאמור, בראשית המחקר נתפסה המסורת המקראית על אודות דוד ושלמה כמייצגת זיכרון היסטורי, ובהתאם לכך שוחזרה ממלכה גדולה ומפוארת ששלטה בשיא גדולתה מנחל מצרים ועד הפרת. כמהלך השנים לא נמצאו עדויות ארכיאולוגיות או היסטוריות התומכות בתפיסה זאת, והחלו להופיע במחקר תפיסות הפוכות לחלוטין.

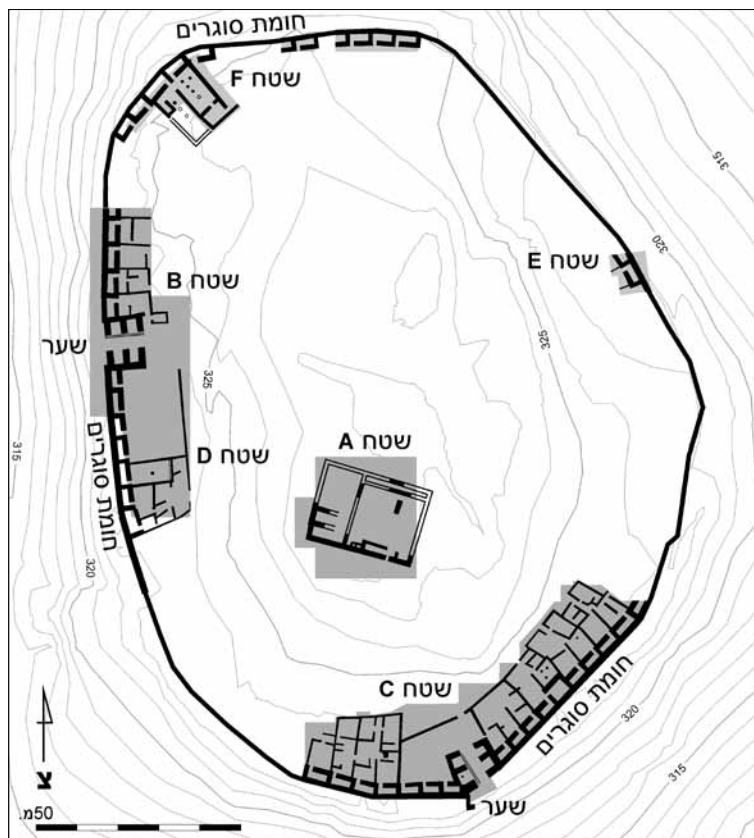
טענה מרכזית נגד האמינות ההיסטורית של המסורת המקראית היא שמסורת זאת, במיוחד המאה העשירית לפסה"נ, הועלתה על הכתב מאות שנים לאחר האירועים המתוארים בה, ולכן אינה אמינה כלל. כך נטען כי דוד ושלמה היו דמויות מיתולוגיות (למשל למקה ותומפסון 1994). גילוי כתובת תל דן בשנת 1993, שבה מופיע "מלך ביתדוד" (בית דוד), הראתה כי דוד אכן היה דמות היסטורית ומייסד שושלת מלוכה, וכי שמו היה ידוע בממלכות השכנות (בירן ונוה 1995). תאוריה עוקפת לכתובת תל דן הועלתה בשנת 1996 וטענה כי אומנם דוד ושלמה היו דמויות היסטוריות, אך היו מנהיגים מקומיים באתר קטן, פרוז ונידח בגב ההר, ושמו ירושלים. לא התקיימה בתקופה זאת ממלכה בעלת ערים מבוצרות, מנהל, מבני ציבור וכתב.

כל אלו התפתחו רק כ-200 או כ-300 שנה לאחר ימי דוד, בשלהי המאה התשיעית או לקראת שלהי המאה השמינית לפסה"נ (פינקלשטיין 1996; 2012). תיארוך זה, המקובל כיום על מספר חוקרים, חותך לכחצי את פרק הזמן שבו התקיימה לדעתם ממלכת יהודה (נאמן 2013; סרגי 2013; להמן ונימאן 2014).

ההיסטוריה הרציפה של ירושלים במשך אלפי שנים, הטופוגרפיה התלולה וקיום עיר מודרנית על רוב השטח – בגלל כל אלו המחקר הארכיאולוגי מתקשה למצוא שכבות ברורות מהמאה העשירית לפסה"נ בעיר. תופעה דומה קיימת למשל בערים של צור וצידון בלבנון, אבל איש אינו מכחיש את קיומה של התרבות הפניקית. לעומת זאת, בירושלים נטוש ויכוח סוער על כל דבר ועניין (למשל אוסישקין 2003; מזר 2006א; פינקלשטיין ואחרים 2007). כאשר דנים בשלב הראשון של הקמת ממלכת יהודה יש לאבחן מתי משתנה דגם היישוב של מאות כפרים קטנים, האופייני לתקופת הברזל 1, ומתחיל להופיע דגם יישובי הכולל אתרים מבוצרים, תכנון עירוני, ומנהל ציבורי, האופייניים לתקופת הברזל 2. על היבטים אלו כתבו חוקרים רבים (למשל גל 1990, 129-131; מזר 1990, 338; דיוור 1997; פאוסט 2003; 2015). הדגם עצמו ברור, הוויכוח היה אם התהליך התחיל במאה העשירית לפסה"נ או רק במאה התשיעית לפסה"נ, ואם ראשית התהליך הייתה ביהודה או בישראל.

כל הרוצה לדבר על קיומה של ממלכה צריך לציין כמה מאפיינים גיאוגרפיים בסיסיים של ארגון חברתי כזה: רציפות טריטוריאלית, מרכזי שליטה מבוצרים, מדרג יישובי ומערך דרכים. שאלות נוספות קשורות במידת הריכוזיות של ממלכת יהודה (שי ומאיר 2018), שיש לציין כי לא התפתח בה ריבוד חברתי מנקר עיניים, לפחות עד סוף המאה השביעית לפסה"נ. חפירות בעשור האחרון בשלושה אתרים בתחומי יהודה: חורבת קיאפה, חורבת אל-רעי ולכיש, חשפו שכבות יישוב מהמאה העשירית לפסה"נ, ותרמו להבהרת אופי היישוב, הארכיטקטורה, המנהל, והכתב. תגליות אלו שינו לחלוטין את הבנת הממלכה במאה זו.

השינוי הגדול החל בעקבות חפירות חורבת קיאפה, שכן בה נחשפה עיר בשטח של 23 דונם, המבוצרת בעוצמה יוצאת דופן וכוללת חומת סוגרים ושני שערים (איור 2). העיר מתוארכת בשיטת פחמן 14 לרבע הראשון של המאה העשירית לפסה"נ (גרפינקל ואחרים 2012ב; 2015). ההרס הפתאומי של העיר והעובדה שנותרה עזובה מאות שנים, הקפיאו תמונת מצב של פרק זמן זה ביהודה. בתי המגורים בחורבת קיאפה ניגשים לחומה בדרגם המוכר באתרים אחרים של ממלכת יהודה: תל א-נצבה, תל בית שמש, תל בית מרסים ותל באר שבע (שילה 1978). זהו תכנון עירוני המופיע אך ורק באתרים ביהודה (גרפינקל 2012ב). מיקום פתחי הסוגרים בחומה ומיקום מחצבות בתוך האתר מעידים על סדר בניית העיר (קיימר ואחרים 2015). באתר התגלה מכלול עשיר של כלי מתכת, וחלק משמעותי מכלי העבודה נעשה מברזל (רבינוביץ ואחרים 2019).

איור 2: תוכנית העיר מראשית המאה העשירית לפסה"ג בחורבת קיאפה

ממצא חשוב נוסף הוא שתי הכתובות שנחשפו באתר (משגב ואחרים 2009; גרפינקל 2018). הכתובות נכתבו בכתב הכנעני, שראשיתו בתקופת הברונזה התיכונה (נוה 1989, 23-27), ולא בשיטה המתקדמת יותר של הכתב הפניקיי-עברי. בעשור האחרון התפרסמו עוד שתי כתובות מאתרים ביהודה מפרק הזמן של המאה העשירית לפסה"ג: מתל בית שמש ומחפירות העופל בירושלים (מקרטר ואחרים 2011; מזר ואחרים 2013). כך לפתע השתנתה התמונה מאפס כתובות לארבע כתובות משלושה אתרים שונים (וראו להלן). עוד התגלה בקיאפה, כי כדי לפקח על מערכת תשלומי המס, על האיסוף והאחסון של התוצרת החקלאית, על איסוף יעיל של הקנקנים הריקים ועל מניעת שחיתות התפתח בממלכת יהודה המנהג של סימון ידיות הקנקנים, וכבר במאה העשירית לפסה"ג היה נהוג לטבוע עיגול קטן, דמוי טביעת אצבע, על קנקנים (קאנג וגרפינקל 2015; בונימוביץ ואחרים 2019).

היבט אחר הקשור במנהל הוא השימוש במידות ובמשקולות סטנדרטיות. רבות נכתב על קיומה של מערכת משקולות כזאת בממלכת יהודה במאה השביעית ותחילת המאה השישית לפסה"נ (קלטר 1998). מחקר משקולות מחורבת קיאפה מעלה שיחידות משקל אלו היו בשימוש כבר בתחילת המאה העשירית לפסה"נ (כהן-קלונימוס 2016). האם ייתכן שמדובר במערכת משקל שרווחה כבר בתקופה הכנענית והמשיכה לתקופת הברזל, או שמדובר בהתפתחות מנהלית בממלכת יהודה?

בחורבת קיאפה נמצאה קופסת אבן גדולה, 35 ס"מ גובהה, ובחזית מגולפת דלת, כמה מסגרות נסוגות סביב הפתח, וליד הגג קורות גג המאורגנות בקבוצות של שלוש ("טריגליף"). ממצא מפתיע זה פתח אפשרויות חדשות למחקר היבטים בכנייה המלכותית ביהודה במאה העשירית לפסה"נ (גרפינקל ומומצוגלו 2015; 2019; מומצוגלו וגרפינקל 2018; פרוקופ 2020). מתברר שהמאפיינים הללו, שהיו נהוגים בלבנט בתקופת הברזל 2 ומוכרים במבני ציבור מפוארים, בקברים מלכותיים ועל גבי שנהבים, הופיעו ביהודה כבר בתחילת המאה העשירית לפסה"נ בדגם המבנה מחורבת קיאפה ובתיאור המקראי של ארמון שלמה ובית המקדש, למרות הניסיונות לבטל לחלוטין את ערכו ההיסטורי (למשל מקורמיק 2002, 38-42; אדלמן 2012). דגם המקדש מחורבת קיאפה תרם באופן עקיף לוויכוח על תיארוך מבנים מונומנטליים בירושלים כבר למאה העשירית לפסה"נ: מבנה האבן הגדול ("ארמון דוד"), מבנה האבן המדורג, החומה, המגדלים והשער ("חומת שלמה"), זאת בניגוד לחוקרים שהציעו תאריכים מאוחרים יותר (אוקסישקין 2003; פינקלשטיין ואחרים 2007). הנתונים אודות בניה מלכותית בירושלים במאה העשירית לפסה"נ נידונו לאחרונה על ידי עמיחי מזר (2020). בחפירות בית שמש, שכבה 4 הייתה כפר פרוז המתוארך למאה העשירית לפסה"נ, ובו ממצאים דומים לאלו שנמצאו בחורבת קיאפה, כולל סימון ידיות קנקנים כטביעת אצבע (בונימוביץ ואחרים 2019). בעבר ניתח יגאל שילה את תוכניות החפירה הישנות וציין את קיומה של חומת סוגרים שהקיפה חלק קטן מהאתר (שילה 1978). נראה לי שחיבור כל הנתונים מראה ששכבה 4 הייתה עיר קטנה מוקפת חומת סוגרים, ולא כפר. תופעה דומה של ייסוד עיר קטנה בשלב ראשון והרחבתה בשלב שני מוכרת במגוון אתרים מתקופת הברזל (גרפינקל 2012ב).

אתר נוסף שבו נחפרה שכבת יישוב המקבילה לחורבת קיאפה, היא חורבת אל'רעי (גרפינקל וגנור 2018; גרפינקל ואחרים 2019ב). מעל יישוב משגשג של תקופת הברזל 1 (מאות 12-11 לפסה"נ) נבנה במקום כפר קטן ובו כמה בתים, המתוארך בשיטת פחמן 14 לרבע הראשון של המאה העשירית לפסה"נ (גרפינקל ואחרים 2019א, 10, טבלה 4). יישוב זה נהרס בפתאומיות, ובשכבת החורבן נמצאו עשרות רבות של כלי חרס שלמים. על סמך

התיארוך הרדיומטרי ועל סמך הדמיון בכלי החרס ברור שאתרי חורבת אל-רעי וחורבת קיאפה התקיימו בו בזמן: האחד עיר מבוצרת, והשני כפר פרוז.

על סמך מיקום חורבת קיאפה וחורבת אל-רעי וההיסטוריה היישובית שלהם, ובמיוחד שכבות יישוב מהמאה העשירית לפסה"נ, הועלתה ההצעה שבחורבת קיאפה הייתה ממוקמת העיר שעריים, ובחורבת אל-רעי הייתה ממוקמת ציקלג (גרפינקל וגנור 2008; 2019). שני אתרים אלו נזכרים במסורת המקראית בהקשר לדוד המלך, וניתן כעת לתת להם מיקום ספציפי. כך המסורת המקראית על אודות ראשית תקופת דוד מקבלת מוחשות גיאוגרפית הגיונית - של יום הליכה סביב חברון.

חידוש נוסף הקשור להבנתה של המאה העשירית לפסה"נ ביהודה, התגלה בחפירות המחודשות בתל לכיש, שכאמור התמקדו בבדיקת שכבה V באתר, השלב הקדום ביותר של תקופת הברזל 2 (גרפינקל ואחרים 2013, 49-50). בחפירות הקודמות שנערכו בלכיש, לא יוחסה כל חומה לשכבה V, אלא כמה מבני מגורים, והם יוחסו לימי הממלכה המאוחדת (טאפנל 1953, 52-53; אהרוני 1975, 41). במחקר הועלו הצעות שונות בקשר לתיארוך ראשית הביצור בלכיש בתקופת הברזל, שיוחס לשכבה IV: 1) בימי רחבעם, ברבע האחרון של המאה העשירית לפסה"נ (טאפנל 1953, 52-53; אהרוני 1975, 41); 2) במהלך המאה התשיעית לפסה"נ (אויסישקין 2013, 172-175; נאמן 2013; כץ ופאוסט 2014); 3) בסוף המאה התשיעית או תחילת השמינית לפסה"נ, לאחר חורבן העיר הפלשתית הגדולה גת, בתל צפית (בונימוביץ ולדרמן 2011; סרגי 2013; להמן ונימאן 2014).

ההשערות השונות הללו נבעו מפירושים היסטוריים כאלו ואחרים אבל ללא כל עוגן כרונולוגי אובייקטיבי שהיה יכול לקבוע אילו מהאפשרויות היא הנכונה. שאלת המחקר של המשלחת החדשה הייתה אם בשכבה V שכן בלכיש כפר פרוז או עיר מבוצרת, ומתי לכיש בוצרה לראשונה בתקופת הברזל. כשחילוקי הדעות בין התאריך הקדום ביותר לתאריך המאוחר ביותר נעים סביב 150 שנה, ברור שיש צורך לפתור את הוויכוח באמצעות תיארוך בשיטת פחמן 14. המשלחת התרכזה בפינה הצפונית-מזרחית של האתר מתוך הנחה שיש אפשרות שבשלב ראשון בנו באתר עיר קטנה, ורק אחר כך התפשטה העיר על כל התל, על שטח של 75 דונם. המשלחת אכן גילתה בתל לכיש חומה חדשה שלא הייתה מוכרת קודם לכן. החומה נמצאת מתחת לשכבה IV ומעל שכבה VI. תיארוך חרצני זיתים משכבת החיים שניגשת לחומה, מתארך אותה למחצית השנייה של המאה העשירית והמחצית הראשונה של המאה התשיעית לפסה"נ (גרפינקל ואחרים 2019א, 10, טבלה 4). יש לציין כי לאחרונה פורסמו תאריכים דומים מתל עיטון במזרח השפלה, המעידים על פעילות באתר במחצית השנייה של המאה העשירית לפסה"נ (פאוסט וספיר 2018).

להבהרת התיארוך של ביצור לכיש בתקופת הברזל כבר לשכבה V יש שתי השלכות חשובות: הראשונה - ממלכת יהודה בנתה עיר מבוצרת בלכיש בסוף המאה העשירית לפסה"נ, כשלושה דורות לאחר בניית העיר המבוצרת בחורבת קיאפה. יש כאן עדות להתפשטות הדרגתית של הממלכה מהאזור הגרעיני לעבר טריטוריות רחוקות יותר. השנייה - היא ההתאמה בין תאריך בניית לכיש על פי התיארוך הרדיומטרי ובין המסורת המקראית על אודות ביצורי רחבעם. לכיש של תקופת הברזל אכן בוצרה לראשונה בימי רחבעם (גרפינקל 2019; גרפינקל ואחרים 2019א, 10, טבלה 4).²

יש טענה כי ממלכת יהודה יכלה להתפשט לשפלת יהודה ולבקעת באר שבע רק לאחר נפילת העיר הפלשתית הגדולה בתל א-צאפי (פנטלקין ופינקלשטיין 2006; סרגי 2013; להמן ונימאן 2014). עיר פלשתית משגשגת זאת נהרסה לקראת סוף המאה התשיעית לפסה"נ (מאיר 2004). חורבן זה מיוחס למלך הארמי חזאל על סמך משפט אחד במסורת המקראית (מלכים ב יב, יח). הרעיון העומד בבסיס טיעון זה הוא שממלכת יהודה הייתה כה חלשה שלא הייתה יכולה לשים דריסת רגל בשפלה כל עוד גת שלטה באזור ביד רמה. רק משבא חזאל והרס את גת, נוצר ואקום יישובי ופוליטי בשפלת יהודה, ורק כך יכלה ממלכת יהודה להשתלט על שטחים מדרום-מערב לירושלים. יש כאן מצב של שאלת ה"ביצה והתרגנות": האם חורבן גת אפשר לממלכת יהודה להשתלט על שטחי שפלת יהודה, או שהשתלטות ממלכת יהודה החלישה את ממלכת גת, ולכן חזאל היה יכול להתקיפה ולהרוס מרכז זה כשכבר היה בירידה כלכלית, פוליטית וצבאית. ברור כיום שהשלב הראשון בתהליך היה השתלטות ממלכת יהודה על השפלה.

חשיפת שכבות יישוב מהמאה העשירית לפסה"נ באתרים שונים בשפלת יהודה: חורבת קיאפה, תל בית שמש, חורבת אל-רעי, תל לכיש ותל עיטון, משנה לחלוטין את מצב המחקר. במהלך שנות ה-90 של המאה הקודמת התגבשה התפיסה שיהודה הייתה אזור ריק

2 מקובל על מרבית חוקרי המקרא שספר דברי הימים נכתב בשלהי התקופה הפרסית או אף מאוחר יותר, ולכן האמינות ההיסטורית של רשימה זאת אינה ברורה. במחקר הועלו הצעות שונות לתיארוך הרשימה: ימי רחבעם (קלאי 1971), חזקיהו (נאמן 1986), יאשיהו (פריץ 1981) ואף ימי יוחנן הורקנוס (פינקלשטיין 2011). כאשר בוחנים את 15 היישובים הנזכרים ברשימה, מסתבר שמבחינה גיאוגרפית היא משתלבת יפה בממלכת יהודה של שלהי המאה העשירית לפסה"נ. יש בה מצד אחד התפשטות לדרום ולמערב השפלה (אילון, צרעה, עזקה, שוכה, עדולם, גת, מרשה, לכיש), ומצד שני חיזוק גב ההר והתפשטות לדרום (בית לחם, עיטם, תקוע, חברון, בית צור, זיף ואדורים). לא מופיעים ברשימה יישובים מבוצרים בבקעת באר שבע שנוסדו מאוחר יותר, במהלך המאה התשיעית לפסה"נ. במקום השערות, התיארוך הרדיומטרי מלכיש מעיד שלפני מחבר ספר דברי הימים עמד מקור קדום על אודות ביצורי רחבעם. ייתכן אף שרשימה זאת הופיעה במקור בספר מלכים ונשמטה בשלב עריכה כלשהו.

מאוכלוסייה במאה העשירית לפסה"נ. תפיסה זאת נשענה על תוצאות סקרים נרחבים שנעשו באזור השפלה, ולא זיהו אתרים מפרק הזמן הנידון (דגן 1992; להמן 2003). מתברר שגם חורבת קיאפה וגם חורבת אל-רעי נסקרו, אבל לא זוהתה בהן שכבת היישוב מהמאה העשירית לפסה"נ. משמע ששיטת הסקר אינה נותנת רזולוציה מספיק גבוהה לזיהוי פרקי זמן קצרים, והיא מעידה לכל היותר על קיומו של יישוב בתקופת הברזל ללא יכולת לקבוע במדויק את נוכחות המאה העשירית לפסה"נ.

פעילות מרשימה של הפקת נחושת התבצעה במהלך המאה העשירית לפסה"נ ממזרח ומדרום לממלכת יהודה. בחפירות בפונון ואחר כך בתמנע נחשפה תקופת שגשוג באתרי המכרות (בן-יוסף ואחרים 2012; לוי ואחרים 2014; בן-יוסף 2016). פעילות זאת מעידה על התעוררות שווקים שהיו מעוניינים לרכוש את המתכת, וכך יצרו תמריץ לפיתוח פעילות במכרות הנידחים. הפירוש שהוצע במהלך השנים למכרות אלו נע משליטה ישירה של ממלכת יהודה והפקה בעזרת עבדים ("מכרות שלמה"), לפירוש שמדובר באוכלוסייה מקומית שהפיקה את המתכת והחליפה את התוצרת במוצרי יוקרה שונים, כגון אריגים ומזון (בן-יוסף ואחרים 2017א). ברור ששליטה פוליטית והחזקת עבדים לא היו אפשריות לממלכת יהודה הקטנה והמרוחקת מאות ק"מ מהמכרות, מה גם שהמטען יקר הערך היה עלול להישדר בדרך. קבלת הנחושת באמצעות מסחר היא אסטרטגיה הרבה יותר יעילה וזולה, מה גם שהאחריות על עלויות ההובלה והשמירה נופלת על הסוחר המביא את התוצרת לגבול הממלכה.

בעבר הועלתה טענה כי הכתיבה ביהודה החלה רק במאה השמינית לפסה"נ (ג'יימסון-דרייק 1991). מכאן שלא הייתה ממלכה, וגם לא הייתה אפשרות לתעד מאורעות היסטוריים ולהעבירם מדור לדור. תמונת מצב זאת השתנתה לחלוטין עם גילויין של ארבע כתובות בשלושה אתרים שונים: בירושלים, בבית שמש ובחורבת קיאפה (וראו לעיל). מסתבר שהיה ניתן לתעד אירועים היסטוריים ביהודה במאה העשירית לפסה"נ ולהעבירם מדור לדור עד שהדברים גובשו לטקסט המקראי. הכתובות מעידות על התגברות הצורך בתיעוד כתוב באזור יהודה; תופעה הקשורה בצמיחת מנהל האופייני לממלכה.

טענה נוספת בהקשר זה היא שהממלכה הראשונה באזור נוסדה בבנימין (ממלכת שאול), אחר כך נוסדה ממלכת ישראל, ורק מאוחר יותר נוסדה ממלכת יהודה (פינקלשטיין 2013, 37-61). כעת מסתבר שהכתובות הידועות לנו מהמאה העשירית לפסה"נ מרוכזות דווקא באזור הגרעיני של ממלכת יהודה, ירושלים, חורבת קיאפה ובית שמש (ראו איור 4 להלן). הטענה כי במאה העשירית לפסה"נ התקיימה ממלכה באזור בנימין, אין לה על מה להתבסס, לפחות כל עוד לא התקיימו חפירות חדשות באזור, ולא הוצג שום ממצא המוכיח טענה זאת.

המאה התשיעית לפסה"נ

המאה התשיעית לפסה"נ ביהודה ידועה כיום טוב יותר מאשר בשנת 2010 הודות לנתונים מהשכבות בתל באר שבע, שפורסמו רק לאחרונה, כ־45 שנה מסיום החפירות (הרצוג וזינגראביץ 2016).³ ברוח החפירה ביצור האתר מתוארך למחצית השנייה של המאה התשיעית לפסה"נ, ותיארוך זה מקובל עלי. אבל שני חוקרים אלו המשיכו לטעון כי האתרים בבאר שבע ובערד מהווים נקודת מוצא להבנת התפתחות ממלכת יהודה, שכן גם היא הוקמה רק במחצית השנייה של המאה התשיעית לפסה"נ. כמובן, יש בעיה מתודית בכך שמסתמכים על אתרי שוליים באזור המדברי של בקעת באר שבע כדי לתארך את התפתחות הממלכה באזורים הים תיכוניים של גב ההר ושל שפלת יהודה (על הוויכוח ראו זינגראביץ 2010; גרפינקל וקאנג 2011; גרפינקל 2012א).

תיארוך רדיומטרי לשכבה IV בלכיש הראה שהיא נבנתה כבר באמצע המאה התשיעית לפסה"נ (גרפינקל ואחרים 2019ב). מכך מסתבר שחומת הלבנים הגדולה שהקיפה את כל התל, המתוארכת לשכבה IV, נבנתה עוד לפני חורבן העיר הפלשתית הגדולה בתל צפית. ההצעה לקשור את התפשטות ממלכת יהודה לשפלה בשל חורבן גת (ראו לעיל) אינה עומדת במבחן הנתונים החדשים.

בחפירות לכיש המחודשות נחשף בפינה הצפונית-מזרחית של התל חדר פולחן קטן, ובו נתגלה מזבח חרס בעל ארבע קרניים. ממצא זה טרם פורסם ומוזכר כאן לראשונה. מזבחות אבן בעלי ארבע קרניים מוכרים בתפוצה גדולה וידועים מהם כ־50 דוגמאות ויותר (גיטין 1989), אבל מזבחות חרס הם נדירים, ומלבד הממצא מלכיש יש דוגמאות בודדות בלבד מתל רחוב, מחצור ומיבנה (מזר ופניץ-כהן 2007; קלטר ואחרים 2007; בן-עמי 2012, 63).

חלק ניכר מתשומת לב המחקר על המאה התשיעית לפסה"נ הוקדש כמובן לירושלים. ניפווי רטוב של מילוי עפר בבריכה חצובה ליד מעיין הגיחון חשף כ־180 בולות, שבשיטת חפירה אחרת היו נזרקות לשפכים.⁴ המכלול מתוארך למאה התשיעית לפסה"נ, ובחלקו אולי

3 יש לקוות שדוח חפירה דומה, שיציג את נתוני החפירה במצודה של תקופת הברזל בערד, שנחפרה לפני כ־60 שנה, יופיע גם הוא ביום מן הימים. בינתיים עלינו להסתפק במאמרים מסכמים שיצאו לפני כ־20 שנה (הרצוג 2002; זינגראביץ 2002).

4 בשיטת העבודה המכונה "ניפווי רטוב" אוספים את אדמת החפירה, והיא נשלחת לניפווי רטוב. שטיפת כל הממצאים מאדמה ואבק מאפשרת לזהות ממצאים זעירים שכל גודלם אינו עולה על מילימטרים בודדים. בשיטה זאת ניתן לזהות בולות, גושי טין קטנים ושטוחים הנושאים טביעת חותם. הבולות חתמו מסמכים שנכתבו על פפירוסים, וכשנשרף ארכיון של תעודות גושי הטין נצרפו, התקשו, והשתמרו בשכבות היישוב באתר. הכנסת שיטה זאת לחפירות הביאה לכך שהתעשרנו במהלך העשור האחרון במאות בולות ובכעשר חותמות.

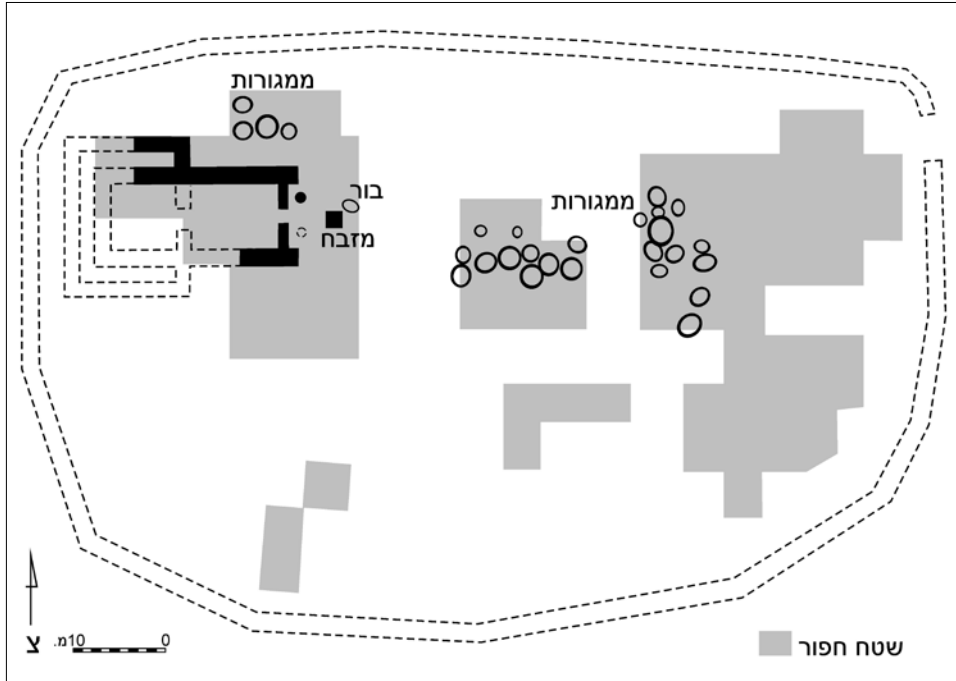
גם לראשית המאה השמינית לפסה"נ. החותמות ששימשו להטבעה היו מעוטרים במגוון דגמי עיטור שונים אבל ללא כתב (קיל 2012). אחד העיטורים המיוחדים הוא כותרת עמוד מפוארת הידועה בכינוי "כותרת פרוטו-יונית". יש טענה שכותרות אלו הופיעו בממלכת יהודה בהשפעה אשורית, ויש לתארך אותן רק למאה השביעית לפסה"נ (ליפשיץ 2009). הופעת כותרות כאלו על גבי חותמות כבר במאה התשיעית לפסה"נ מעידה שהן היו מוכרות ביהודה כבר בפרק זמן זה.

מערך הביצור המסיבי סביב מעיין הגיחון שהתגלה בחפירות רוני רייך ואלי שוקרון (2004) ותוארך לתקופת הברונזה התיכונה, עורר לאחרונה עניין רב. דגימות חומר אורגני שנלקחו במיקום מסוים מתחת לאבנים תוארכו למאה התשיעית לפסה"נ, כ-900 שנה מאוחר יותר (רגב ואחרים 2017). חופרי המקום לא קיבלו את התאריך החדש (רייך 2018). לדעתי, אין להוציא מכלל אפשרות שהוא אכן נבנה בשלב קדום יותר ואחר כך עבר שיפוץ, אך כיוון שבעיר לא התגלו שכבות יישוב משמעותיות מתקופת הברונזה התיכונה וגם לא קברי פיר האופייניים לתקופה, אולי יש לתארך ביצורים אלו לתקופת הברזל (אוישיקין 2016). חופרים אחרים בירושלים הציגו ממצאים המתוארכים לתקופת הברזל 2א, למאה העשירית לפסה"נ (מזר 2018ב) ולמאה התשיעית לפסה"נ (גדות ועוזיאל 2017), ואלו מעידים כי התנהלה בעיר פעילות אינטנסיבית כבר בשתי המאות הראשונות לקיום ממלכת יהודה.

תגלית חשובה ביותר, שהביאה לשינוי מוחלט בהבנת המנהל והפולחן בממלכת יהודה, ושיש לה השלכות עצומות על הבנת התיאור המקראי של מקדש שלמה, התגלתה בתל מוצא. שילוב הנתונים מהחפירות השונות מלמד על קיומו של מתחם איסוס אדיר ממדים, ובו גם עמד מקדש (איור 3). בניית המקדש אינה מקרית, והיא דוגמה נוספת לקשר ההדוק בין מנהל לפולחן בעולם העתיק. כשגביית מיסים לממלכה נעשית צמוד למקדש, המיסוי נחשב כהבאת מנחות לאל, וכמו כן נוכחות האל מבטיחה שמירה והגנה על היבול (גרינהוט 2011). מה ההצדקה להקים בתל מוצא מרכז איסוס אדיר ממדים ומקדש? זאת בוודאי לשם הבטחת אספקת מזון לעיר הבירה הנמצאת במרחק של כ-5 ק"מ בלבד, במיקום שאין בו תנאים לקיים חקלאות. האתר של תל מוצא הוא אסם התבואה של ירושלים.

המקדש נחשף רק בחלקו משום שהצד הדרומי נסחף במדרון, והחלק המערבי טרם נחפר בשלמותו (קיסילביץ 2015). עם זאת, החלקים שנחשפו מעידים על התוכנית הכוללת אולם פתוח ושני עמודים בחזית, חלק פנימי שהוא מבנה אורך, וסביב החלק הפנימי יש מרחב נוסף. ניתן לראות כאן את המרכיבים המופיעים בתיאור המקראי של ארמון שלמה (מלכים א, ו-ז; גרפינקל ומומצוגלו 2015, 163-166). דגם האבן מחורבת קיאפה שהוזכר לעיל, נותן את הממד האופקי של מקדש שלמה, כיצד הוא נראה לאנשים שעמדו לפניו, והמקדש במוצא נותן את

הממד האופקי, את תוכנית הקרקע. שני ממצאים אלו מעידים כי התיאור המקראי אמין ומתאר את הארכיטקטורה הפולחנית שהייתה נהוגה בממלכה במאות העשירית והתשיעית לפסה"נ.

איור 3: המקדש במוצא כחלק ממתחם מנהלי של איסוס בקנה מידה ממלכתי (מתוך גרפינקל ומומצוגלו 2015, 164)

המאה השמינית לפסה"נ

מסע סנחריב ליהודה בשנת 701 לפסה"נ השאיר בשפלה שכבות חורבן בולטות במגוון אתרים: שכבה III בתל לכיש, שכבה II בתל בית שמש, תל עיטון ועוד (בונימוביץ ולדרמן 2011; כץ ופאוסט 2012). הודות למסע האשורי הצליח המחקר למצוא עדויות לפעילות הקשורה בימי חזקיהו המלך יותר מכל מלך אחר של ממלכת יהודה. הפעילות האדמיניסטרטיבית של הממלכה משתקפת בקנקנים הנושאים טביעות "למלך", ומכאן נגזר הביטוי "קנקני למלך". קנקני למלך וקנקנים אחרים שהיו בשימוש בממלכת יהודה, נתגלו כבר בחפירה הראשונה שנערכה באתרים של ממלכת יהודה בשפלה (בליס ומקאליסטר 1902, 106-118), ומאז נכתבו על אודותיהם מאות מאמרים, וגם כמה מאמרים חדשים הופיעו ממש השנה (דה סילוה 2020; טקסל 2020, 37-40).

איסוף מרשים של הנתונים על אודות קנקנים אלו נעשה במהלך השנים האחרונות, וגם משכנעת הטענה שהם מתפרסים על פרק זמן ארוך ולא רק על כמה שנים בודדות כהכנה למסע סנחריב (בן־יוסף ואחרים 2017ב; ליפשיץ 2018, 43-47; 2019). אבל שיוך כל הפעילות הזאת להתארגנות ממלכת יהודה כתוצאה מהלחץ האשורי אינה משכנעת (נאמן 2016). אכן, לחץ אשורי היה בוודאי בכל רחבי האימפריה, והיה צריך למצוא עדויות דומות גם בשטחים האחרים שבהם שלטה: באירן, במסופוטמיה, באנטוליה, בסוריה, בלבנון ובממלכת ישראל הצפונית. הגבלת התופעה לממלכת יהודה מעידה שמדובר בהתארגנות מקומית, יחידאית, ללא קשר לשלטון חיצוני. הופעת טביעות עגולות בחורבת קיאפה מעידה שסימון ידיות קנקנים היה מנהג רווח בממלכת יהודה כבר לפני הופעת האשורים (קאנג וגרפינקל 2015).

מחקר המאה השמינית לפסה"נ בירושלים עסק בעשור האחרון בבדיקה מחודשת של מפעלי המים הקשורים למעיין הגיחון, ויש חילוקי דעות בקשר לתיארוך השלבים השונים במפעלים הידועים בשמות "נקבת חזקיהו" ו"תעלת חזקיהו". כך גם הועלתה הצעה לתארך את החציבה של נקבת חזקיהו וכתובת השילוח למחצית הראשונה של המאה השמינית לפסה"נ (סנה ואחרים 2010; רייך ושוקרון 2011; גיל 2017).

בחפירות בעופל בירושלים נאסף באמצעות ניפוי רטוב מכלול של טביעות חותם (בולות) המתוארך לשלהי המאה השמינית לפסה"נ (מזר ולויתן בן־אריה 2018). הממצא הבולט במכלול זה היא טביעת חותם מלכותית של "חזקיהו [בן] אחז מלך יהודה". החותם מעוטר במוטיב המופיע על קנקני למלך (מזר 2015א). טביעה נוספת במכלול זה נושאת את השם "ישעיהו נבי". הקצה השמאלי של הטביעה לא ברור, ולכן הועלתה הצעת שחזור, המעוררת התרגשות רבה, לקרוא כאן "ישעיהו הנביא" (מזר 2018א). קשה לדעת אם השחזור הזה נכון, ויש לקוות שטביעות נוספות מאותו חותם יתגלו בעתיד ויבהירו סוגיה זאת.

גם בחפירות החדשות בלכיש נמצאו בעזרת ניפוי רטוב כמה טביעות חותם בשכבת החורבן של המאה השמינית לפסה"נ. שתי טביעות שנעשו באותו חותם נושאות את השם "לאליקים [בן] זרחיהו". החותם מעוטר בנקודות בכל היקפו, ובמרכז, בין שתי שורות כתב, מופיע עיטור של שתי איילות מלחכות עשב (קלינגבייל ואחרים 2019). נתונים נוספים על אודות המאה השמינית לפסה"נ נחשפו בחפירות תל עיטון ממזרח ללכיש. כאן נחפר בית מגורים גדול מידות במצב השתמרות טוב, ונמצאו בו כמה טביעות חותם על בולות (פאוסט ואחרים 2017). לעומת מיעוט הכתובות מהמאה העשירית ומהמאה התשיעית לפסה"נ, משלב זה היה השימוש בכתב ובחותמות כתובים כבר נפוץ למדי כמוכר בירושלים, בלכיש ובתל עיטון.⁵

5 לאחרונה פורסם קובץ מאמרים שחלק גדול מהם מוקדש למאה השמינית לפסה"נ ביהודה. ניתן למצוא בספר זה היבטים רבים נוספים שלא באו לידי ביטוי בסקירה הקצרה לעיל (פרבר ורייט 2018).

המאה השביעית וראשית המאה השישית לפסה"נ

נתונים ארכיאולוגיים, מקורות היסטוריים מהמזרח הקדום והמסורת המקראית נותנים מידע רב ביותר על אודות המאה הזאת, יותר מכל פרק זמן אחר של ממלכת יהודה. הממלכה הייתה צריכה לתמרן בין שלוש אימפריות שונות: האשורים שהשתלטו על השטח עוד במהלך המאה השמינית לפסה"נ עד התמוטטותם בסביבות 630 לפסה"נ; המצרים שניצלו את חולשת האמפריה האשורית וחדרו לארץ ישראל בשליש האחרון של המאה; והבבלים שהופיעו לקראת סוף התקופה (להיבטים שונים של המאה השביעית לפסה"נ ביהודה ראו צפק וליפשיץ 2019).

בחפירות הנרחבות בעיר דוד התגלו ממצאים רבים הקשורים לשכבת החורבן של סוף ימי הבית הראשון. בחפירות שנערכו בקצה המערבי של רחבת הכותל נחשף עוד בעשור הקודם מבנה מרשים (וקסלר-ברדלח ואחרים 2008), ובו נמצא מכלול מרשים של חותמות וכן בולה שעליה נמצא התואר "שר העיר" (אורנן 2012; אורנן ואחרים 2008; 2012; 2017). גם בחפירות בחניון גבעתי בעיר דוד נמצא מכלול עשיר שכלל חותמות וטביעת חותם על בולות (בן-עמי ומשגב 2016; מנדל-גברוביץ ואחרים 2019). גם מהחפירות בעיר דוד ובעופל פורסמו מאות טביעות חותם על בולות וכן כמה חותמות (מזר ולויתן בן-אריה 2015; 2018). בחפירות ליד מעיין הגיחון נתגלה משלהי תקופת בית ראשון, שבר קערה שעליו נחרט לפני הצריפה שם פרטי (עוזיאל ואחרים 2015). הגילוי של מאות שמות פרטיים בחפירות ירושלים אפשר מחקר סטטיסטי מפורט של שמות האנשים בירושלים והשוואתם הן לשמות שרווחו באזורים אחרים, הן לשמות המופיעים במסורת המקראית (גולוב 2015; 2017; 2018).

בחפירות מסודרות בירושלים בעשור האחרון נתגלו לראשונה שלוש טביעת חותם מטיפוס המכונה "בולה פיסקאלית" (ראו דיון מקיף בתופעה אצל ברקאי 2011; וראו גם רייך 2012; ברקאי ודויטש 2017). לעומת החותמות הנפוצים שנשאו את שמו של בעל החותם, כאן מדובר בחותמות מנהליים שהטביעו משלוחי מיסים מיישובים שונים בממלכת יהודה. החותמות מציינים בדרך כלל שם עיר (כמו גבעון או בית לחם), תאריך (שנת מלכות של מלך) וציון "למלך". כ-50 בולות כאלו ידועות, רובן מגיע משוק העתיקות. מציאת בולות כאילו בחפירות מסודרות בירושלים נותנת בסיס מדעי אמין למחקר התופעה.

תופעת הטביעות על גבי יריות קנקנים שהחלה בחורבת קיאפה במאה העשירית לפסה"נ, המשיכה גם למאה השביעית לפסה"נ. כך הוצע תיארוך חדש מאוחר יותר לחלק מטביעות למלך (ליפשיץ 2018, 43-47). מחקר מיוחד הוקדש לתופעת טביעות הרוזטה המאפיינות את השלב האחרון של ממלכת יהודה (קוך וליפשיץ 2013).

בעשור האחרון הייתה עדנה לאתר של רמת רחל. החופרים הציעו שהוא היה מרכז שלטון אשורי, אך לא הציגו עדויות משכנעות מבחינה היסטורית או בממצא החומרי התומכות בפירוש זה (ליפשיץ ואחרים 2014, 28-35). למרות הטענה שהאתר היה מרכז מנהלי במאה השביעית לפסה"נ, הממצא הכתוב נדיר, וכולל חותם שנהב יחיד שעליו מופיע השם "צמח" (ליפשיץ 2011). בחפירה נתגלה בור אשפה הכולל גם מספר גדול של קערות ועצמות בעלי חיים המייצגים שרידי ארוחת פאר שהתקיימה במקום (פולטון ואחרים 2015). ממצא זה מצטרף לדיונים נוספים על אודות תופעת ארוחות הפאר (*feasting*) בתקופות קדומות ובמסורת המקראית (ריטלר והיידן 2001; בן-שלמה ואחרים 2009; אלטמן ופו 2014; יאי 2017).

בחפירות חורבת אל-רעי נתגלתה שכבת יישוב משלהי תקופת בית ראשון. עד כה נתגלו בעיקר בורות רדודים או שכבות אדמה ובהן ממצא כלי חרס אך ללא ארכיטקטורה ברורה (גרפינקל ואחרים 2019ב). בשלהי עונת החפירות האחרונה, בחורף 2020, נמצאה בקצה שטח החפירה הממוקם בראש האתר, פינה בנויה בצורה מסיבית ביותר. אולי זהו קצה של מצודה צבאית שעמדה במקום בולט, השקיפה על נחל לכיש, ושמרה על הכניסה אל ממלכת יהודה. סמוך למצודה נמצאה כתובת קצרה חקוקה על חרס שניתן להשלימה למילה "כתים" (שם, 42-44). הכתובת קצרה, אבל חשיבותה עצומה להבנת ארגון הצבא בשלהי ימי ממלכת יהודה. כתים/כיתים היו חיילים שכירים שהגיעו מהעיר כתיון בקפריסין (על חיילים יוונים ששימשו כשכירים בצבאות שונים במזרח התיכון, במסופוטמיה, בפרס ובמצרים ראו היידר 1996; נימאייר 2002), והם מוכרים גם מכמה מכתבים מהארכיון שהתגלה במצודה משלהי ימי בית ראשון בערד שבנגב (אהרוני 1986, 12-17). הופעת הכתובת על גבי קנקן מעידה שמדובר כנראה בכלי ששימש למתן אספקת מזון לכיתים: שמן, קמח או יין, ככתוב במכתבי ערד. כאשר בודקים את תפוצת הכיתים בממלכת יהודה, בערד ובחורבת אל-רעי רואים שהם היו ממוקמים בגבולות הדרומי-מזרחי (ערד) והמערבי (חורבת אל-רעי) של הממלכה.

שנים רבות היה מקובל ששפלת יהודה סבלה חורבן כבד בשנת 701 לפסה"נ ולא הצליחה להתאושש ממנו במשך כ-70 שנה. על פי דעה זאת, רק אחרי נפילת האימפריה האשורית בסביבות שנת 630 לפסה"נ החלה הממלכה להשתקם בימי יאשיהו המלך. תמונה זאת נתמכה בכמה נתונים: (1) בסקר המקיף שנערך בשפלת יהודה, נטען שיש ירידה חריפה במספר היישובים במאה השביעית לעומת המאה הקודמת (דגן 1992, 261); (2) בחפירות שנערכו בבית שמש, נטען שהעיר לא נושבה מחדש לאחר חורבן סנחריב בשנת 701 לפסה"נ (בונימוביץ ולדרמן 2016, טבלה 3.1); (3) בעקבות חפירות לכיש הוצגה הערכה שהעיר של המאה השביעית לפסה"נ (שכבה II) הייתה יישוב דליל וחלש (אוישיקין 2013, 314); (4) אתרים שונים, כמו

תל בית מרסים, תל עיטון ותל באר שבע, נהרסו כמסעות המלחמה האשוריים ולא השתקמו שוב במהלך המאה השביעית לפסה"נ (גרפינקל 2012א, 40-41).
אכן, החורבן האשורי היה כבד, אבל ממצאים מהשנים האחרונות מעידים שיהודה השתקמה מהר יותר ממה שהעריכו עד כה.

1. חפירות שונות מעידות שיותר אתרים היו מיושבים בשפלה ממה שהעריכו עד כה. שרידי פעילות מהמאה השביעית לפסה"נ נמצאו למשל בסקר פני שטח באתר של שוכה, במגדל חקלאי ליד חורבת קיאפה ובבית חווה מדרום לתל בית מרסים (היזל ואחרים 2017; וייס ואחרים 2017; גנור ואחרים 2020).
2. בחפירות הצלה נרחבות שנעשו בחלקו המזרחי של תל בית שמש נמצאו שרידי יישוב מרשימים ופעילות תעשייתית רחבת היקף המתוארכים למאה השביעית לפסה"נ (הדד ובן-ארי 2019; הדד ואחרים 2020).
3. החפירות המחודשות בלכיש חשפו עיר משגשגת שהשתרעה על כל שטח התל. לעומת התפיסה שכל החלק הצפוני בעיר של תקופת הברזל בלכיש עמד ריק, התברר בחפירותינו בשטח CC כי היישוב נמשך עד הקצה הצפוני של העיר (גרפינקל 2019). גם ניתוח תאריכי שנות מלוכה המופיעים על ארבע בולות פיסקאליות מלכיש, מראה שהעיר שוקמה כבר בימי המלך מנשה (ברקאי 2011, 153-154, מס' 2, 3, 7, 23).
4. באמצע הדרך בין לכיש לבאר שבע, במקום נישא בגבעות גורל, נמצאת מצודת פוחר המסמנת את הגבול המערבי של הממלכה בצפון הנגב (קורבין 2018).

אומנם אתרים בשפלה ובבקעת באר שבע, כמו תל בית מרסים, תל עיטון ותל באר שבע, לא שוקמו בשל ירידה דמוגרפית בהיקף של אלפי אנשים שנבעה ממגוון סיבות: מוות במלחמה, הגליה לאשור או בריחה לאזורים אחרים. על כל פנים, ברור שהממלכה התחילה להשתקם בשפלה כבר בתחילת המאה השביעית לפסה"נ ולא רק לקראת סוף המאה.
כנראה, כפיצוי על החורבן הכבד בחלק המערבי של הממלכה, התחילה הממלכה לפתח את האזור המדברי ממזרח, במדבר יהודה. יישוב מרכזי התגלה בתל גורן שבעין גדי, שנחפר עוד בתחילת שנות השישים של המאה הקודמת (שטרן 2007). לאחרונה התגלתה דרך שעברה בתוואי נחל ערוגות, בין עין גדי לגב ההר סמוך לחברון. על הדרך הגן מערך של מצודות שרובו מתוארך למאה השביעית לפסה"נ (גנור ואחרים 2020א).

מחקרים על היבטים כלכליים וחברתיים

היבטים כלכליים וחברתיים בתחומי ממלכות ישראל ויהודה שבהן היה הבסיס הכלכלי בעיקר עבודת האדמה ורעיית בעלי חיים, נחקרו בעבר (למשל כץ 2008; פאוסט וויס 2011), אבל בעשור האחרון קיבל הנושא תשומת לב רבה יותר (למשל שלואן 2017). עדויות שונות למסחר נידונו אף הן על ידי מגוון חוקרים (למשל מאסטר 2010; 2014; כהן-וינברגר ואחרים 2017). אכן תופעת המסחר, במיוחד בחפצי יוקרה כחפצי שנהב, תכשיטי כסף וזהב, בולטת מבחינה ארכיאולוגית אבל משקפת עילית חברתית מצומצמת. כך למשל בתקופת הברזל רוב חפצי השנהב התגלו בערי הברירה, בשומרון ובירושלים (נאה 2015). אחד החידושים של העשור האחרון הם מחקרים פרטניים על הארגון החברתי והריבוד חברתי (פאוסט 2012), כולל ניתוח חברתי מרקסיסטי של הכלכלה והדגשת הניצול הכלכלי של אוכלוסיית האיכרים בידי אליטות עירוניות (בואר 2015; יאי 2017; צ'ייני 2017; יוסטון 2020). תופעה זאת מוזכרת במסורת המקראית אצל נביאים שונים (עמוס ב, ו-ח; ד, א; ישעיהו ה, ח-יב). הצעות כי התקיימה בממלכת יהודה חברה שוויונית, נתקלו בביקורת (קלטר 2016).

בכלל יש נטיה במחקר להעניק למסחר חשיבות יתר בכלכלה הקדומה (בואר 2015, 165-167; יאי 2017). ניתוח ריאלי מראה כי רוב רובה של האוכלוסייה היה כפריים שחיו בכלכלה אוטרקית וסיפקו לעצמם את כל צורכיהם: מזון, ביגוד, עצים לבניית בתים, לבישול ולחימום וכדומה. אוכלוסייה זאת סיפקה למעמדות עליונים מס חקלאי ומס עובד. מוצרי מסחר בכלל לא רלוונטיים לרוב האנשים. שכבה דקה של עילית כלכלית ופוליטית הדגישה את מעמדה על ידי מעט מוצרי יוקרה. רוב הפעילות החברתית נעשתה במפגשים שבהם נערכו מסיבות, משתאות. המזון הגיע מהייצור המקומי. מוצרי היוקרה המוזכרים הם "מטות שן" (עמוס ו, ד), כלומר רהיטים משובצים בתבליטי שנהב, שכמותם נתגלו בחפירות שומרון (אביגר 1973). המסחר מצומצם ביותר בהיקפו, ואין לו משמעות כלכלית כמו היום, אלא משמעות פוליטית, סימון והדגשת הריבוד החברתי.

מטמוני כסף שנתגלו בממלכת יהודה לא נמצאו בערים המרכזיות, כמו ירושלים ולכיש. הם נמצאו באזורי שוליים, באשתמוע, בערד ובעין גדי (גרפינקל ומנדל-גברוביץ 2016, 39). נראה שהם קשורים בעיקרם לכלכלה פסטורלית נוודית המאפיינת אזורי מדבר. כאן לא ניתן לאגור ממגורות מלאות גרעיני דגנים או קטניות, ולא מחסנים עם קנקני שמן ויין. לכן מכירת חלק מהעדר נעשית תמורת מתכת כסף שניתן להעביר בקלות ממקום למקום, וש אפשר להחליפה תמורת מזון המיוצר על ידי חברה כפרית יושבת קבע.

לעומת מחקרי עבר שנטו להתרכז בארמונות ובמצא מיוחד, ניתן לראות בעשור האחרון התעניינות גוברת במחקר חיי היום יום (למשל דיוור 2012) ובמחקר בית המגורים בהיבטים

של ארגון מרחבי ושחזור הפעילויות שנעשו בו (למשל פאוסט 2011ב; וילסון 2017; פאוסט ואחרים 2017). מחקרים מקיפים הוקדשו למחקר הפולחן הביתי (למשל אלברץ ושמידט 2012; אלברץ ואחרים 2014; ברודי 2018). נחקרו היבטים הקשורים במגדר ופעילות נשים בתחומים שונים (למשל דרבי 2014; פאוסט וכץ 2017; נכאי 2018). מחקרים מיוחדים התמקדו במחקר ילדים (אבישר לוואיס 2019; גארוויי 2020). כן נעשו מחקרים על מנהגי קבורה, ופורסמו דוחות סופיים על מערות קבורה שנחפרו בתחומי הממלכה (למשל בורובסקי 2013; יזרסקי 2013; קלונר ויזרסקי 2020). הוצעה הערכה מצמצמת לגודל אוכלוסיית ירושלים בתקופות השונות, כשבשלהי תקופת בית ראשון התגוררו בעיר כ־2000 איש (גבע 2014).

אומנם הדין בהתפתחות ההיסטורית של הממלכה גזל בעשור האחרון את עיקר תשומת הלב, אבל מחקר ההיבטים החברתיים אינו נופל בחשיבותו המדעית, ואולי אף עולה על מרבית התיאוריות ההיסטוריות, שכן חלק מהן מחבר נתונים ארכיאולוגיים למקורות היסטוריים ללא כל מתודולוגיה ברורה (כמפורט בדיון בהמשך).

שילוב מדעי הטבע

ראוי לציין את ההתקדמות הגדולה בהכנת היבטים שונים בממלכת יהודה שנעשתה על ידי מחקרים מתחומי מדע אחרים, שנהוג לכנותם אינטרדיספלינריים. להלן כמה דוגמאות ממבחר תחומי מחקר.

מחקרים פטרוגרפיים נעשו על מגוון קבוצות כלי חרס, כגון פכיות שחורות מחורבת קיאפה וכלים פלשתיים ממשפחת כלי אשדוד שנמצאו בירושלים. מחקרים אלו העידו על קשרי מסחר מעבר הירדן ומפלשת לתחומי ממלכת יהודה (כהן־וינברגר ופניץ־כהן 2014; כהן־וינברגר ואחרים 2017). מחקר מקיף אחד התרכז בבדיקת מקור הטיין של תעשיית הקדרות של ירושלים בימי בית ראשון בשילוב שתי שיטות מחקר: פטרוגרפיה והרכב כימי. הסתבר כי רוב כלי החרס נעשו בייצור מקומי בסביבות העיר (בן־שלמה 2018; בן־שלמה ומומסן 2018). מכאן שאחוז הכלים המיובאים לעיר היה קטן יחסית. גם מחקר הטיין של בולות מלכיש ומירושלים הראה שהן עשויות מטיין מקומי. מסתבר שלא הייתה בממלכה העברה מסיבית של מסמכים ממקום למקום (אריה ואחרים 2011; גורן ואחרים 2014). בדיקות פטרוגרפיות של ממצא אפיגרפי היו חוד החנית בזיהוי זיופי כתובות ובולות (גורן ואריה 2014).

שיטות מחקר מתחום הגיאומורפולוגיה והכימיה בדקו לבני בוץ בתל עיטון מבחינת הרכב וטמפרטורות צריפה, והגיעו למסקנות על אודות קיומם של שלבי בנייה בקירות שונים במבנים ועל אודות תהליכי החורבן (ספיר ואחרים 2018). סביב תל בורנה נעשה מחקר שבדק את הרכב האדמה וההשלכות של הפעילות האנושית במקום (סמדה ואחרים 2018).

מחקר כימי של משקעים (*residue analysis*) בכלי חרס או בקונטקסט אחר מאפשר זיהוי המצרכים שאוחסנו, או שנעשה בהם שימוש באותם מקרים. מחקר כזה נעשה על מגוון נרות שמן מתקופות שונות שהתגלו בירושלים. שני סוגי שמן היו בשימוש למאור: שמן זית ושמן דקלים. הראשון היה בשימוש בכ-85% מהנרות שנבדקו מימי בית ראשון (נמדר ואחרים 2018). בדיקת תמי אפר שרוף על מזבח ממקדש בערד הראה שעל המזבח נשרפו בשמים וקנביס (אריה ואחרים 2020). השימוש בחומרים מעוררי הזיות מוכר היטב בהקשרים דתיים בתרבויות רבות. הכניסה למצב של טראנס מובנת כקשר עם הכוחות העליונים ולב ליבה של החוויה הדתית (בורגוגנו 1973).

מחקרים ארכיאולוגיים בודקים את שרידי בעלי החיים, והם מופיעים כיום בכל דוח חפירה. מעבר להבנת הכלכלה, מחקרים אלו עונים על שאלות הקשורות בזיהוי אתני. כך, למשל, העדר עצמות חזיר בחורבת קיאפה מעיד כי במקום לא התגוררה אוכלוסייה פלשתית, שכן באתרי פלשת אחוז עצמות החזיר יכול להגיע עד קרוב ל-20% (קהתי 2009). כך גם נערך ניתוח מכלול עצמות בעלי חיים מימי בית ראשון שבדק מרכז צריכה בעיר הבירה ירושלים לעומת מרכז ייצור בכפר מוצא (ספיר-חן ואחרים 2016). כצפוי, המחקר קבע שבמוצא התקיימה חברה חקלאית שסיפקה מוצרי צריכה לירושלים. בתוך ירושלים האוכלוסייה באזור הקרוב להר הבית נהנתה מתזונה טובה יותר מהאוכלוסייה במדרון עיר דוד.

שיטות חדשות נכנסו לשימוש במטרה לשפר את הקריאה של כתובות שנכתבו בדיו על חרס (אוסטרקונים). הדיו דוהה במשך הזמן, וכן מצטברים על החרס משקעים שונים המפריעים לקריאה. על ידי צילום מתוחכם באורכי גל שונים (צילום ספקטראלי) ניתן לאבחן בירור אותיות שקודם לכן היו מטושטשות, או אף נעלמו לחלוטין מעין רגילה (בירמן וכריסטנז-בארי 2009; פייגנבאום-גולובין ואחרים 2017; מנדל-גברוביץ ואחרים 2019א). ניתוח דיגיטלי של צורת האותיות איפשר לזהות כתבי יד ברמת האדם הבודד, ולהציע כמה סופרים היו מעורבים בכתיבת אוסף כתובות שנתגלה באתר אחד (פייגנבאום-גולובין ואחרים 2016).

גם ההיבט הגיאוגרפי, שאינו חדש למחקר, הניב בעשור האחרון כמה מחקרים חשובים על תפירת הפעילות בממלכה. ניתוח תפירת תופעות שונות, כמו כתובות על חרס, בולות, חותמות, קנקני למלך ומטמוני כסף, הבהיר היבטים של מרכזי מנהל והיררכיה במנהל הממלכה (גרפינקל ומנדל-גברוביץ 2016). כך גם נחקרה באופן מפורט תפירת היישוב סביב ירושלים במאות

השמינית והשביעית לפסה"נ, בדגש על גודל היישובים וההיררכיה ביניהם (גרות 2015; מויאל ופאוסט 2015). נוסף על מחקר תילים, המייצגים את המערך העירוני של הממלכה, נחפרו בעשור האחרון בתי חווה, מגדלים ומצודות (למשל גנור 2016; וייס ואחרים 2017; גנור ואחרים 2020א; 2020ב). אתרים אלו מרחיבים את המידע על הפעילות החקלאית, הכלכלית ורשת הדרכים בממלכה.

דיון וסיכום

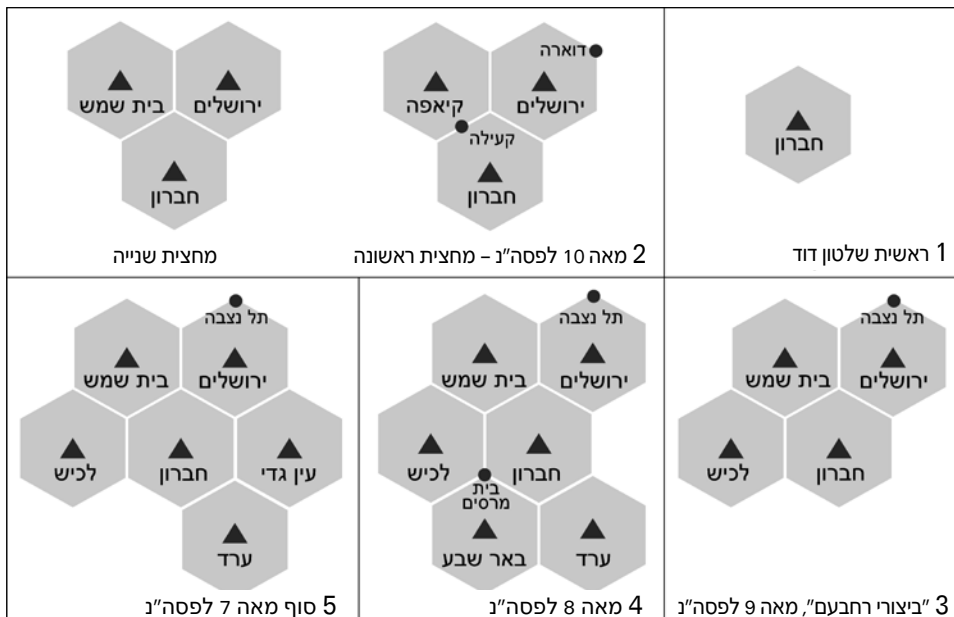
מעניין לראות את הניסיונות המרובים שרווחים במחקר להמעיט ככל שניתן בהערכת יכולותיה החומריות והאינטלקטואליות של ממלכת יהודה:

1. נטען כי דוד היה דמות שולית, ולא התקיימה בימיו ממלכה ששלטה על שטחים בשפלה (פינקלשטיין 1996). העיר המבוצרת בחורבת קיאפה סותרת טענה זאת.
2. נטען כי בימי שלמה לא התבצעה פעילות בנייה מלכותית בירושלים (מקורמיק 2002, 38-42; אדלמן 2012). דגם המקדש מחורבת קיאפה סותר טענה זאת.
3. נטען כי רחבעם לא בנה ערים בצורות ביהודה (פריץ 1981; נאמן 1986; פינקלשטיין 2011). החומה של שכבה V בלכיש סותרת טענה זאת.
4. לעומת גישות שראו בהקמת הממלכה אירוע פתאומי בתחילת המאה העשירית לפסה"נ (מלמט 1981; מזר 1982), או אירוע פתאומי בסוף המאה התשיעית לפסה"נ כתוצאה מחורבן גת הפלשתית (סרגי 2013), ניתן לראות התפתחות הדרגתית שנמשכה כ־150 שנה.
5. נטען כי ממלכת יהודה התפשטה לשפלה רק בסוף המאה התשיעית או במאה השמינית לפסה"נ (בונימוביץ ולדרמן 2011; נאמן 2013; סרגי 2013; להמן ונימאן 2014). התאריכים הרדיומטריים של חומת שכבה V ושכבה IV בלכיש סותרים טענה זאת.
6. נטען כי הכתב נהיה נהוג בממלכת יהודה רק במאה השמינית לפסה"נ (ג'יימסון-דרייק 1991). ארבע הכתובות מהמאה העשירית לפסה"נ מחורבת קיאפה, בית שמש וירושלים סותרות טענה זאת. אכן, מתחילה להיות הערכה מחודשת לראשית הופעת הכתיבה ההיסטורית ביהודה (רישל 2016).
7. לעומת התפיסה שקנקני למלך נוצרו והיו בשימוש רק שנים בודדות כהכנה למסע סנחריב (נאמן 1979), כיום ניתן לראות הצעות שגם מקדימות את התחלת השימוש בקנקנים אלו, וגם מאחרות חלק מהטביעות למאה השביעית לפסה"נ (נאמן 2016; בן-יוסף ואחרים 2017ב).

8. נטען כי הממלכה לא פיתחה מיוזמתה מערך אדמיניסטרטיבי שכלל קנקני למלך וקנקנים אחרים לגביית מיסים, אלא הדבר נעשה בגלל הצורך לשלם מיסים כבדים לשלטון זר בצל האימפריות, וכי התחלת הטבעת ידיות קנקנים הופיעה רק בסוף המאה השמינית לפסה"נ (ליפשיץ 2018, 131-135). התפוצה המצומצמת של קנקנים כאלו ביהודה בלבד מעידה שלא מדובר בפעילות שיש לכרוך באימפריה אשורית. אכן, ראשית סימון ידיות קנקנים מופיע כבר בתחילת המאה העשירית לפסה"נ.
9. נטען כי צמיחת העיר ירושלים לאתר של כ-800 דונם הייתה אירוע מהיר בסוף המאה השמינית לפסה"נ, שנבע מהגירה המונית של פליטים מממלכת ישראל החרבה (פינקלשטיין 2007). העדות הארכיאולוגית מעידה כי מדובר בתהליך יישובי ארוך (נאמן 2006).
10. נטען כי חזקיהו לא ביצע רפורמות דתיות ביהודה (אדלמן 2008; פאקלה 2010). הממצא בשער לכיש בשכבה III סותר טענה זאת.
11. נטען כי כתובת השילוח נכתבה על ידי אנשים שהגיעו מממלכת ישראל הצפונית לאחר חורבן שומרון בשנת 722 לפסה"נ (רנדסבורג ושניידוינד 2010). ההצעה לתארך את החציבה ואת הכתובת למחצית הראשונה של המאה השמינית לפסה"נ שומטת את הבסיס לטענה זאת.
12. נטען כי הכותרת הפרוטו-יונית הופיעה בממלכת יהודה רק מהמאה השביעית לפסה"נ ואילך, והיא משקפת השפעה אשורית (ליפשיץ 2009). הופעת כותרות כאלו בחותמות בירושלים מסוף המאה התשיעית לפסה"נ סותרת שתי טענות אלו.
13. נטען כי בחלק גדול מהמאה השביעית לפסה"נ שפלת יהודה כמעט לא הייתה מיושבת (דגן 1992, 261; בונימוביץ ולדרמן 2011). החפירות החדשות בתל בית שמש ובלכיש סותרות טענה זאת.
14. נטען כי ההיסטוריה המקראית על אודות תקופת המלוכה נכתבה בתקופה הפרסית או ההלניסטית, והיא לא משקפת הישג אינטלקטואלי של ממלכת יהודה (למקה 1993). מציאת כתובות ערד, לכיש, מצד חשביהו ועוד מעידים על ידע קרוא וכתוב ועל קיומה של שפה עברית עשירה שיכלה לשמש את כותבי המקרא (אחיטוב 2012).

כאשר מצרפים יחד את כל הטענות הממעטות בהערכת ממלכת יהודה, נוצר מצב שבו נמחקות מהממלכה המאות העשירית, התשיעית, והשביעית לפסה"נ. על פי תפיסה זאת, הממלכה התקיימה הלכה למעשה רק במאה השמינית לפסה"נ ועוד בכמה עשרות שנים בסוף המאה השביעית ובתחילת המאה השישית לפסה"נ.

לעומת זאת, הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים ומגוון מסורות במקרא מאפשרים להציג תהליך גיאוגרפי ודמוגרפי של התפתחות הממלכה מעיר מדינה בחברון ועד מערך מורכב המגיע לבקעת באר שבע. לעומת גישות המציעות שממלכת יהודה קמה לפתע בכל השטח במאה העשירית, בסוף המאה התשיעית, או רק במאה השמינית לפסה"נ, ניתן לראות תהליך איטי והדרגתי של התפשטות ממרכז אחד (איור 4). תהליכים יישוביים נמשכים בדרך כלל על פני מאות שנים, וכך גם במקרה של ממלכת יהודה. באיור נראים המרכזים המנהליים של ממלכת יהודה מראשיתה ועד חורבנה בסוף בית ראשון. הניתוח היישובי התבסס על כלים מתחום הגיאוגרפיה היישובית ומייחס חשיבות ראשונה במעלה למיקומם היחסי של האתרים, מיקום במרחק של יום הליכה ממרכז למרכז (גרפינקל 2012א). המגבלה הבסיסית בכל ארגון מרחבי היא התנועה בשטח. לפני קיומה של תחבורה מוטורית התנהלה התנועה ברגל ועל ידי בהמות משא. המרחק שניתן לעבור ביום הליכה אינו עולה על 30 ק"מ, ולכן מגבלה זאת הכתיבה את אופי הארגון היישובי.

איור 4: התפתחות המערך היישובי בממלכת יהודה -
חמישה שלבים מייסוד מרכז שלטון בחברון ועד חורבן בית ראשון

אבל מעבר לחשיפת ממצאים מרתקים או ויכוחים שונים על היבט כזה או אחר, לדעתנו, ההתפתחות המחקרית החשובה ביותר היא ההבנה שהתפתחות ממלכת יהודה הייתה תהליך ממושך ולא סדרה של אירועים היסטוריים קצרי מועד. לעומת קישור חפוז ולא מבוסס

של אירועים היסטוריים להסברת כל תופעה ארכיאולוגית בממלכת יהודה, והתפיסה שכל התפתחות בממלכת יהודה היא בהכרח תוצאה של השפעה זרה, מתברר שיותר ויותר תופעות הן עדות להתפתחות מקומית והדרגתית.

תורות

המחקרים על ממלכת יהודה בשפלת יהודה נעשו בשיתוף פעולה עם סער גנור מרשות העתיקות ועם מייקל היזל מהאוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית. המחקרים נעשו במימון יוסף (ג'ואי) סילבר ומרכזו ברמן לארכיאולוגיה מקראית במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

רשימת מקורות

אביגד 1973

אביגד, נ', 1973. בית השן אשר בנה אחאב. בתוך: י' אבירם (הביא לדפוס), ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לידעת הארץ. ירושלים, עמ' 75-85.

אבישר לואיס 2019

אבישר לואיס, ר"ש, 2019. ילדי קדם: מבט ארכיאולוגי על ילדים וילדות בארץ ישראל בתקופת המקרא. ראשון לציון.

אדלמן 2008

Edelman, D., 2008. Hezekiah's Alleged Cultic Centralization. *Journal for the Study of the Old Testament* 32, pp. 395-434.

אדלמן 2012

Edelman, D.V., 2012. What Can We Know about the Persian-Era Temple in Jerusalem?. In: J. Kamlah (editor), *Temple Building and Temple Cult – Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in Levant (2.–1. Mill. B.C.E.): Proceedings of a Conference on the Occasion of the 50th anniversary of the Institute of Biblical Archaeology at the University of Tübingen (28–30 May 2010)*. Wiesbaden, pp. 343–368.

אהרוני 1975

Aharoni, Y., 1975. *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)*. Tel Aviv.

אהרוני 1986

אהרוני, י', 1986. כתובות ערד (מהדורה ב מתוקנת ומורחבת). ירושלים.

אוסישקין 2003

Ussishkin, D., 2003. Solomon's Jerusalem: The Text and the Facts on the Ground. In: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (editors), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Atlanta, pp. 103–115.

אוסישקין 2004

Ussishkin, D., 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*. Tel Aviv.

אוסישקין 2013

אוסישקין, ד', 2013. לכיש בתקופת המקרא: סיפור של בנין והרס, חפירה ושחזור. ירושלים.

אוסישקין 2016

Ussishkin, D., 2016. Was Jerusalem a Fortified Stronghold in the Middle Bronze Age? — An Alternative View. *Levant* 48, pp. 135–151.

אורנן 2012

Ornan, T., 2012. Member in the Entourage of Yahweh: A Uraeus Seal from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem. *Atiqot* 72, pp. 15*–20*.

אורנן ואחרים 2008

Ornan, T., Weksler-Bdolah, S., Greenhut, Z., Sass, B. and Goren, Y., 2008. Four Hebrew Seals, One Depicting an Assyrian-Like Archer, from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem. *Atiqot* 60, pp. 115–129.

אורנן ואחרים 2012

Ornan, T., Weksler-Bdolah, S., Kisilevitz, S. and Sass, B., 2012. "The Lord Will Roar from Zion" (Amos 1:2): The Lion as a Divine Attribute on a Jerusalem Seal and Other Hebrew Glyptic Finds from the Western Wall Plaza Excavations. *Atiqot* 72, pp. 1*–13*.

אורנן ואחרים 2017

אורנן, ט', וקסלר-בדולה, ש' וזאס, ב', 2017. טביעת חותם של שר העיר מחפירות רחבת הכותל בירושלים. קדמוניות 154, עמ' 100–103.

אחיטוב 2012

אחיטוב, ש', 2012. הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-ישראל וממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון (מהדרה ב' מורחבת ומתוקנת). ירושלים.

איזנברג ובן-שלמה 2017

Eisenberg, E. and Ben-Shlomo, D. (editors), 2017. *The Tel Hevron 2014 Excavations: Final Report*. Ariel.

אלברץ ושמידט 2012

Albertz, R. and Schmitt, R., 2012. *Family and household religion in Ancient Israel and the Levant*. Winona Lake.

אלברץ ואחרים 2014

Albertz, R., Nakhai, B.A., Olyan, S.M. and Schmitt, R. (editors), 2014. *Family and Household Religion: Toward a Synthesis of Old Testament Studies, Archaeology, Epigraphy, and Cultural Studies*. Winona Lake.

אלטמן ופז 2014

Altmann, P. and Fu, J. (editors), 2014. *Feasting in the Archaeology and Texts of the Bible and the Ancient Near East*. Winona Lake.

אריה ואחרים 2011

Arie, E., Goren, Y. and Samet, I., 2011. Indelible Impression: Petrographic Analysis of Judahite Bullae. In: I. Finkelstein and N. Na'aman (editors), *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake, pp. 1–16.

אריה ואחרים 2020

Arie, E., Rosen, B. and Namdar, D., 2020. Cannabis and Frankincense at the Judahite Shrine of Arad. *Tel Aviv* 47, pp. 5–28.

בוזר 2015

Boer, R., 2015. *The Sacred Economy of Ancient Israel*. Louisville.

בונימוביץ ולדרמן 2011

Bunimovitz, S. and Lederman, Z., 2011. Close Yet Apart: Diverse Cultural Dynamics at Iron Age Beth-Shemesh and Lachish. In: I. Finkelstein and N. Na'aman (editors), *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake, pp. 33–53.

בונימוביץ ולדרמן 2016

Bunimovitz, S. and Lederman, Z., 2016. *Tel Beth-Shemesh: A Border Community in Judah – Renewed Excavations 1990–2000: The Iron Age*. Winona Lake and Tel Aviv.

בונימוביץ ואחרים 2019

Bunimovitz, S., Manor, D.W., Bubel, S. and Lederman, Z., 2019. Tel Beth-Shemesh: Iron IIA Judahite Pottery Typology and Finger Impressed Jar Handles. *Tel Aviv* 46, pp. 83–101.

בורגויגנו 1973

Bourguignon, E. (editor), 1973. *Religion, Altered States Of Consciousness, and Social Change*. Columbus.

בורובסקי 2013

Borowski, O., 2013. *Lahav III: The Iron Age II Cemetery at Tell Halif (Site 72)*. Winona Lake.

בירמן וכריסטנו-בארי 2009

Bearman, G. and Christens-Barry, W.A., 2009. Imaging the Ostrakon. In: Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem, pp. 261–270.

בירן ונוה 1995

Biran, A. and Naveh, J., 1995. The Tel Dan Inscription: A New Fragment. *Israel Exploration Journal* 45, pp. 1–18.

בליס ומקאליסטר 1902

Bliss, F.J. and Macalister, R.A.S., 1902. *Excavations in Palestine during the Years 1898–1900*. London.

בן-יוסף 2016

Ben-Yosef, E., 2016. Back to Solomon's Era: Results of the First Excavations at "Slaves' Hill" (site 34, Timna, Israel). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 376, pp. 169–198.

בן-יוסף ואחרים 2012

Ben-Yosef, E., Shaar, R., Tauxe, L. and Ron, H., 2012. A New Chronological Framework for Iron Age Copper Production at Timna (Israel). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 367, pp. 31–71.

בן-יוסף ואחרים 2017א

Ben-Yosef, E., Langgut, D. and Sapir-Hen, L., 2017. Beyond Smelting: New Insights on Iron Age (10th c. BCE) Metalworkers Community from Excavations at a Gatehouse and Associated Livestock Pens in Timna, Israel. *Journal of Archaeological Science Reports* 11, pp. 411–426.

בן-יוסף ואחרים 2017ב

Ben-Yosef, E., Millman, M., Shaar, R., Tauxe, L. and Lipschits, O., 2017. Six Centuries of Geomagnetic Intensity Variations Recorded by Royal Judean Stamped Jar Handles. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114, pp. 2160–2165.

בן-עמי 2012

Ben-Ami, D., 2012. The Early Iron Age II (Strata X–IX). In: A. Ben-Tor, D. Ben-Ami and D. Sandhaus, *Hazor VI: The 1990–2009 Excavations, The Iron Age*. Jerusalem, pp. 52–153.

בן-עמי ומשגב 2016

בן-עמי, ד' ומשגב, ח', 2016. מבנה מנהלי מתקופת הברזל ב' בעיר דוד. בתוך: ס' גנור, א' קריימרמן, ק' שטרייט ומ' מומצוגלו (עורכים), *משער הגולן לשעריים: מחקרים לכבוד פרופ' יוסף גרפינקל*. ירושלים, עמ' 103–110*.

בן-שלמה 2018

Ben-Shlomo, D., 2019. *The Iron Age Pottery of Jerusalem: A Typological and Technological Study*. Ariel.

בן-שלמה ואחרים 2009

Ben-Shlomo, D., Hill, A.C. and Garfinkel, Y., 2009. Feasting between the Revolutions: Evidence from Chalcolithic Tel Tsaf, Israel. *Journal of Mediterranean Archaeology* 22, pp. 129–150.

בן-שלמה ומומסן 2018

Ben-Shlomo, D. and Mommsen, H., 2018. Pottery Production in Jerusalem during the Iron Age: A New Compositional Profiling. *Geoarchaeology* 33, pp. 349–363.

ברודי 2018

Brody, A., 2018. Materiality of Religion in Judean Households: A Contextual Analysis of Ritual Objects from Iron II Tell en-Naşbeh. *Near Eastern Archaeology* 81, pp. 212–221.

ברקאי 2011

ברקאי, ג', 2011. בולה פיסקאלית ממדרונות הרי-הבית - עדות למערכת המיסוי בממלכת יהודה. *חידושים בחקר ירושלים* 17, עמ' 151–178.

ברקאי ודויטש 2017

ברקאי, ג' ודויטש, ר', 2017. בולה פיסקלית נוספת מעיר דוד. *חידושים בחקר ירושלים* 22, עמ' 115–121.

2014 גבע

Geva, H., 2014. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View. *Tel Aviv* 41, pp. 131–160.

2015 גדות

Gadot, Y., 2015. In the Valley of the King: Jerusalem's Rural Hinterland in the 8th–4th Centuries BCE. *Tel Aviv* 42, pp. 3–26.

2017 גדות ועוזיאל

Gadot, Y. and Uziel, J., 2017. The Monumentality of Iron Age Jerusalem Prior to the 8th Century BCE. *Tel Aviv* 44, pp. 123–140.

2015 גולוב

Golub, M.R., 2015. The Element שלם in Hebrew Personal Names in the Land of Israel during the Iron Age II Period: Archaeological and Biblical sources. *Vetus Testamentum* 65, pp. 567–587.

2017 גולוב

Golub, M.R., 2017. Personal Names in Judah in the Iron Age II. *Journal of Semitic Studies* 62, pp. 19–58.

2018 גולוב

Golub, M.R., 2018. Aniconism and Theophoric Names in Inscribed Seals from Judah, Israel and Neighbouring Kingdoms. *Tel Aviv* 45, pp. 157–169.

2014 גורן ואחרים

Goren, Y., Gurwin, S. and Arie, E., 2014. Messages Impressed in Clay: Scientific study of Iron Age Judahite Bullae from Jerusalem. In: M. Martínón-Torres (editor), *Craft and Science: International Perspectives on Archaeological Ceramics*. Doha. pp. 143–149.

2014 גורן ואריה

Goren, Y. and Arie, E., 2014. The Authenticity of the Bullae of Berekhyahu Son of Neriyahu the Scribe. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 372, pp. 147–158.

1989 גיטין

Gitin, S., 1989. Incense Altars from Ekron, Israel and Judah: Context and Typology. *Eretz-Israel* 20, pp. 52*–67*.

1991 ג'יימסון-דרייק

Jamieson-Drake, D.W., 1991. *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archeological Approach*. Sheffield.

2017 גיל

Guil, S., 2017. A New Perspective on the Various Components of the Siloam Water System in Jerusalem. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 133, pp. 145–175.

1990 גל

גל, צ', 1990. הגליל התחתון: גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא. תל אביב.

2016 גנור

גנור, ס', 2016. מצודות, מצדים ומגדלים בהרי ירושלים בתקופת הברזל II ב'-ג'. בתוך: ס' גנור, א' קריימרמן, ק' שטרייט ומ' מומצוגלו (עורכים), משער הגולן לשעריים: מחקרים לכבוד פרופ' יוסף גרפינקל. ירושלים, עמ' 81*–102*.

גנור וקרימרמן 2019

Ganor, S. and Kreimerman, I., 2019. An Eighth-Century B.C.E. Gate Shrine at Tel Lachish, Israel. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 381, pp. 211–236.

גנור ואחרים 2020א

גנור, ס', גולדנברג, ג', גנור, א' ואלג'ם, א', 2020. 'דרך האפרסמון': מערך המצודות, המצדים והמגדלים מעין גדי לשדרת ההר בתקופת הברזל. בתוך: י' עבאדיירייס, ד' ורגה וג' להמן (עורכים), *ארכיאולוגיה מדברית: קובץ מאמרים כנס דרום ט"ז*. באר שבע, עמ' 57–70.

גנור ואחרים 2020ב

גנור, ס', וייס, ש' ואלג'ם, א', 2020. בית חווה משלהי תקופת הברזל מדרום לתל בית מרסים. בתוך: א' קליין, א' ששון וא' לויירייפר (עורכים), *אשקלון וסביבותיה: קובץ מחקרים על מישור החוף הדרומי ושפלת יהודה, מוגש לד"ר נחום שגיב לרגל פרישתו לגמלאות*. תל אביב, עמ' 59–84.

גארוויי 2020

Garroway, K., 2020. (Un)Dressing Children in the Lachish Reliefs: Questions of Gender, Status, and Ethnicity. *Near Eastern Archaeology* 83, pp. 46–55.

גרינהוט 2011

גרינהוט, צ', 2011. מנחה לאל: על הקשר שבין דגן למבנים פולחניים בתקופת הברזל. *ארץ-ישראל* 30, עמ' 165–173.

גרינהוט ודה גרוט 2009

Greenhut, Z. and De Groot, A., 2009. *Salvage Excavations at Tel Moza – The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations*. Jerusalem.

גרפינקל 1990

Garfinkel, Y., 1990. The Eliakim Na'ar Yokan Seal Impressions: Sixty Years of Confusion in Biblical Archaeological Research, *Biblical Archaeologist* 53, pp. 74–79.

גרפינקל 2012א

גרפינקל, י', 2012. התפתחות המערך היישובי בממלכת יהודה מראשיתה ועד חורבן הבית הראשון. *קתדרה* 143, עמ' 7–44.

גרפינקל 2012ב

גרפינקל, י', 2012. תכנון עירוני והתפתחות עירונית בממלכת יהודה. *כמעכה ההר* 2, עמ' 33–48.

גרפינקל 2018

גרפינקל, י', 2018. אשבעל בן בדע מחורבת קיאפה. *כמעכה ההר* 8, עמ' 11–24.

גרפינקל 2019

גרפינקל, י', 2019. חידושים בביצורי לכיש הכנענית והיהודאית. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* 13, עמ' 273–300.

גרפינקל ואחרים 2012א

גרפינקל, י', גנור, ס' והיזל, מ', 2012. עקבות דוד המלך בעמק האלה: תגליות מפתיעות בארכיאולוגיה המקראית. תל אביב.

גרפינקל ואחרים 2012

Garfinkel, Y., Streit, K., Ganor, S. and Hasel, M.G., 2012. State Formation in Judah: Biblical Tradition, Modern Historical Theories, and Radiometric Dates at Khirbet Qeiyafa. *Radiocarbon* 54, pp. 359–369.

גרפינקל ואחרים 2013

Garfinkel, Y., Hasel, M.G. and Klingbeil, M., 2013. An Ending and a Beginning: Why We're Leaving Qeiyafa and Going to Lachish. *Biblical Archaeology Review* 39, 6, pp. 44–51.

גרפינקל ואחרים 2014

Garfinkel, Y., Ganor, S. and Hasel, M.G., 2014. *Khirbet Qeiyafa Vol. 2, Excavation Report 2009–2013: Stratigraphy and Architecture (Areas B, C, D, E)*. Jerusalem.

גרפינקל ואחרים 2015

Garfinkel, Y., Streit, K., Ganor, S. and Reimer, P.J., 2015. King David's City at Khirbet Qeiyafa: Results of the Second Radiocarbon Dating Project. *Radiocarbon* 57, pp. 881–890.

גרפינקל ואחרים 2018

Garfinkel, Y., Ganor, S. and Hasel, M.G., 2018. *Khirbet Qeiyafa Vol. 4, Excavation Report 2007–2013: Art, Cult and Epigraphy*. Jerusalem.

גרפינקל ואחרים 2019א

Garfinkel, Y., Hasel, M.G., Klingbeil, M.G., Kang, H.G., Choi, G., Chang, S.Y., Hong, S., Ganor, S., Kreimerman, I. and Bronk Ramsey, C., 2019. Lachish Fortifications and State Formation in the Biblical Kingdom of Judah in light of Radiometric Datings. *Radiocarbon* 61, pp. 695–712.

גרפינקל ואחרים 2019ב

Garfinkel, Y., Keimer, K.H., Ganor, S., Rollston, C. and Ben-Shlomo, D., 2019. Khirbet al-Ra'i in the Judean Shephelah: The 2015–2019 Excavation Seasons. *Strata* 37, pp. 13–50.

גרפינקל וגנור 2008

Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2008. Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim. *Journal of Hebrew Scriptures* 8, Article 22.

גרפינקל וגנור 2009

Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2009. *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem.

גרפינקל וגנור 2018

Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2018. Khirbet al-Ra'i Near Lachish. In: I. Shai, J.R. Chadwick, L. Hitchcock, A. Dagan, C. McKinny and J. Uziel (editors), *Tell it in Gath: Studies in the History and Archaeology of Israel – Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Münster, pp. 943–955.

גרפינקל וגנור 2019

Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2019. Was Khirbet al-Ra'i Ancient Ziklag?. *Strata* 37, pp. 51–59.

גרפינקל ומומצוגלו 2015

גרפינקל, י' ומומצוגלו, מ', 2015. בית המקדש וארמון שלמה: מבט חדש לאור הארכיאולוגיה. ירושלים.

גרפינקל ומומצוגלו 2019

Garfinkel, Y. and Mumcuoglu, M., 2019. The Temple of Solomon in Iron Age Context. *Religions* 10, article 198.
<https://doi.org/10.3390/rel10030198>.

גרפינקל ומנדל-גברוביץ 2016

גרפינקל, י' ומנדל-גברוביץ, ע', 2016. ארגון המנהל בממלכת יהודה לאור התפוצה הגאוגרפית של הממצא האפיגרפי. *ארץ-ישראל* לב, עמ' 33-44.

גרפינקל וקאנג 2011

Garfinkel, Y. and Kang, H.G., 2011. The Relative and Absolute Chronology of Khirbet Qeiyafa: Very Late Iron Age I or Very Early Iron Age IIA?. *Israel Exploration Journal* 61, pp. 171-183.

דגן 1992

דגן, י', 1992. שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכיאולוגי. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

דגן 2010

Dagan, Y., 2010. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: the Gazetteer*. Jerusalem.

דה סילוה 2020

da Silva, J.L.F., 2020. The King is Dead, Long Live the King! The Semiotics of Power Transition in the LMLK Stamped and the Concentric-Circles incised Judahite Jar Handles. *Revista Hêlade* 5, pp. 247-268.

דיוור 1997

Dever, W.G., 1997. Archaeology, Urbanism and the Rise of the Israelite State. In: W.E. Aufrecht, S.W. Gauley and N.A. Mirau (editors), *Urbanism in Antiquity: From Mesopotamia to Crete*. Sheffield, pp. 172-193.

דיוור 2012

Dever, W.G., 2012. *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel: Where Archaeology and the Bible Intersect*. Grand Rapids.

דיטלר והיידן 2001

Dietler, M. and Hayden, B. (editors), 2001. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*. Washington.

דרבי 2014

Darby, E., 2014. *Interpreting Judean Pillar Figurines: Gender and Empire in Judean Apotropaic Ritual*. Tübingen.

הדד ובן-ארי 2019

הדד, א' ובן-ארי, נ', 2019. בית שמש, תל בית שמש. חדשות ארכיאולוגיות 131.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25520&mag_id=127

הדד ואחרים 2020

Haddad, E., Ben-Ari, N. and De Groot, A. 2020. A Century Old Enigma: the Seventh-Century BCE Settlement at Tell Beth Shemesh (East). *Israel Exploration Journal* 70, pp. 173-188.

היזל ואחרים 2017

Hasel, M.G., Garfinkel, Y. and Weiss, S., 2017. *Socoh of the Judean Shephelah: The 2010 Survey*. Winona Lake.

היידר 1996

Haider, P.W., 1996. Griechen im Vorderen Orient und in Ägypten bis ca. 590 v. Chr. In: C. Ulf (editor), *Wege zur Genese griechischer Identität: Die Bedeutung der früharchaischen Zeit*. Berlin, pp. 59–115.

הרצוג 2002

Herzog, Z., 2002. The Fortress Mound at Tel Arad: An Interim Report. *Tel Aviv* 29, pp. 3–109.

הרצוג וזינגר-אביץ 2016

Herzog, Z. and Singer-Avitz, L., 2016. *Beer-Sheba III: The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA–Iron IIB Cities*. Winona Lake.

ויינשטוב ובן-שלמה 2016

Vainstub, D. and Ben-Shlomo, D., 2016. A Hebrew Seal and an Ostrakon from Tel Hebron. *Israel Exploration Journal* 66, pp. 151–160.

וייס ואחרים 2017

וייס, ש', גנור, ס' וגרפינקל י', 2017. חורבת קיאפה מערב - מגדל חקלאי מהמאה השביעית לפנה"ס ביהודה. *מחקרי יהודה ושומרון* כו, עמ' 9–25.

וילסון 2017

Wilson, C.H., 2017. *An Iron Age IIB Elite Four-Room House at Gezer: Finds, Functions, and Comparanda*. M.A. Thesis, Southwestern Baptist Theological Seminary, Fort Worth.

וקסלר-ברולח ואחרים 2008

וקסלר-ברולח, ש', גרינהוט, צ', און, א', קיסילביץ, ש' ואונונה, ב', 2008. מבנה מרשים משלהי ימי הבית הראשון ברחבת הכותל. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* ב, עמ' 35–43.

זינגר-אביץ 2002

Singer-Avitz, L., 2002. Arad: The Iron Age Pottery Assemblages. *Tel Aviv* 29, pp. 110–214.

זינגר-אביץ 2010

Singer-Avitz, L., 2010. The Relative Chronology of Khirbet Qeiyafa. *Tel Aviv* 37, pp. 79–83.

טאפנל 1953

Tufnell, O., 1953. *Lachish III (Tell ed-Duweir): The Iron Age*. London.

טקסל 2020

Taxel, I., 2020. Same Medium, Different Messages: Stamped Storage Jar Handles in Judea from the Iron Age to the Early Islamic Period as Evidencing Regional Memory and Acquaintance with the Past. *Time and Mind* 13, pp. 35–57.

יא 2017

Yee, G.A., 2017. "He Will Take the Best of Your Fields": Royal Feasts and Rural Extraction. *Journal of Biblical Literature* 136, pp. 821–838.

יזרסקי 2013

Yezerki, I., 2013. Typology and Chronology of the Iron Age II-III Judahite Rock-cut Tombs. *Israel Exploration Journal* 63, pp. 50-77.

ידין 1958

ידין, י', 1958. חומת גזר ושערה מימי שלמה. ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כב, עמ' 115-121.

יוסטון 2020

Houston, W.J., 2020. *Justice for the Poor?: Social Justice in the Old Testament in Concept and Practice*. Eugene.

כהן-וינברגר ופניץ-כהן 2014

Cohen-Weinberger, A. and Panitz-Cohen, N., 2014. The Black Juglets. In: Y. Garfinkel, S. Ganor and M.G. Hasel, *Khirbet Qeiyafa Vol. 2, Excavation Report 2009-2013: Stratigraphy and Architecture (Areas B, C, D, E)*. Jerusalem, pp. 403-414.

כהן-וינברגר ואחרים 2017

Cohen-Weinberger, A., Szanton, N. and Uziel, J., 2017. Ethnofabrics: Petrographic Analysis as a Tool for Illuminating Cultural Interactions and Trade Relations between Judah and Philistia during the Iron Age II. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 377, pp. 1-20.

כהן קלונימוס 2016

כהן קלונימוס, ח', 2016. מערכת משקל יהודאית מראשית תקופת הברזל ב' בחורבת קיאפה. בתוך: ס' גנור, א' קריימרמן, ק' שטרייט ומ' מומצוגלו (עורכים), משער הגולן לשעריים: מחקרים לכבוד פרופ' יוסף גרפינקל. ירושלים, עמ' 33-59*.

כוגן 2003

כוגן, מ', 2003. אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט-ו לפסה"נ. ירושלים.

כץ 2008

כץ, ח', 2008. 'ארץ דגן ותירוש... ארץ זית ודבש': הכלכלה בממלכת יהודה בימי הבית הראשון. ירושלים.

כץ ופאוסט 2012

Katz, H. and Faust, A., 2012. The Assyrian Destruction Layer at Tel 'Eton. *Israel Exploration Journal* 62, pp. 22-53.

כץ ופאוסט 2014

Katz, H. and Faust, A., 2014. The Chronology of the Iron Age IIA in Judah in the Light of Tel 'Eton Tomb C3 and other Assemblages. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 371, pp. 103-127.

להמן 2003

Lehmann, G., 2003. The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah, and the Shephelah during the Tenth Century B.C.E. In: A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (editors), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Leiden and Boston, pp. 117-162.

להמן ונימאן 2014

Lehmann, G. and Niemann, H.M., 2014. When Did the Shephelah Become Judahite?. *Tel Aviv* 41, pp. 77-94.

לוי ואחרים 2014

Levy, T., Najjar, M. and Ben-Yosef, E., 2014. *New Insights into the Iron Age Archaeology of Edom, Southern Jordan: Surveys, Excavations, and Research from the University of California, San Diego – Department of Antiquities of Jordan, Edom Lowlands Regional Archaeology Project (ELRAP)*. Los Angeles.

ליפשיץ 2009

ליפשיץ, ע', 2009. זמנן ומקורן של כותרות האבן המעוטרות מיהודה, ממואב ומעמון. קתדרה 131, עמ' 5–24.

ליפשיץ 2011

ליפשיץ, ע', "הנה איש צמח שמור" (זכריה ו: יב). ארץ-ישראל ל, עמ' 283–289.

ליפשיץ 2018

ליפשיץ, ע', 2018. עידן האימפריית: היסטוריה ומנהל ביהודה לאור טביעות החותם על קנקנים (מהמאה הח' עד המאה הב' לפנה"ס). ירושלים.

ליפשיץ 2019

Lipschits, O., 2019. The *lmlk* and 'Private' Stamp Impressions from Tel Beth-Shemesh: An Added Dimension to the Late 8th and Early 7th Century BCE History of the Site. *Tel Aviv* 46, pp. 102–107.

ליפשיץ ואחרים 2014

ליפשיץ, ע', גדות, י', ארובס, ב' ואומינג, מ'. 2014. מה לוחשות האבנים?: רמת רחל - 3000 שנה של היסטוריה נשכחת. ירושלים.

ליפשיץ ואחרים 2016

Lipschitz, O., Gadot, Y. and Freud, L., 2016. *Ramat-Rahel III: Final Publication of Yohanan Aharoni's Excavations (1954, 1959–1962)*. Winona Lake.

למקה 1993

Lemche, N.P., 1993. The Old Testament – a Hellenistic Book?. *Scandinavian Journal of the Old Testament* 7, pp. 163–193.

למקה ותומפסון 1994

Lemche, N.P. and Thompson, T.L., 1994. Did Biran Kill David? The Bible in the Light of Archaeology. *Journal for the Study of the Old Testament* 19 (64), pp. 3–21.

מאיר 2004

Maeir, A.M., 2004. The Historical Background and Dating of Amos VI 2: An Archaeological Perspective from Tell eṣ-Šāfi/Gath. *Vetus Testamentum* 54, pp. 319–334.

מאסטר 2010

Master, D.M., 2010. Institutions of Trade in 1 and 2 Kings. In: B. Halpern and A. Lemaire (editors), *The Books of Kings: Sources, Composition, Historiography and Reception*. Leiden, pp. 501–516.

מאסטר 2014

Master, D.M., 2014. Economy and Exchange in the Iron Age Kingdoms of the Southern Levant. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 372, pp. 81–97.

מריאל ופאוסט 2015

Moyal, Y. and Faust, A., 2015. Jerusalem's Hinterland in the Eighth–Seventh Centuries BCE: Towns, Villages, Farmsteads, and Royal Estates. *Palestine Exploration Quarterly* 147, pp. 283–298.

מומצוגלו וגרפינקל 2018

Mumcuoglu, M. and Garfinkel, Y., 2018. *Crossing the Threshold: Architecture, Iconography and the Sacred Entrance*. Oxford.

מונטגומרי 1934

Montgomery, J.A., 1934. Archival Data in the Book of Kings. *Journal of Biblical Literature* 53, pp. 46–52.

מזר 1982

מזר, ב', 1982. ימי דויד ושלמה. בתוך: א' מלמט (עורך), ימי המלוכה - היסטוריה מדינית. ירושלים, עמ' 62–81.

מזר 1990

Mazar, A., 1990. *Archaeology of the Land of the Bible: 10,000–586 B.C.E.* New York.

מזר 2006א

Mazar, A., 2006. Jerusalem in the 10th Century B.C.E: The Glass Half Full. In: Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (editors), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*. Winona Lake, pp. 255–272.

מזר 2006ב

Mazar, E., 2006. Did I Find King David's Palace?. *Biblical Archaeology Review* 32, 1, pp. 16–27, 70.

מזר 2011

Mazar, E., 2011. *Discovering the Solomonic Wall in Jerusalem: A Remarkable Archaeological Adventure*. Jerusalem.

מזר 2015א

Mazar, E., 2015. A Seal Impression of King Hezekiah from the Ophel Excavations. In: E. Mazar, *The Ophel Excavations, to the South of the Temple Mount, 2009–2013: Final Reports*, vol. I. Jerusalem, pp. 629–640.

מזר 2015ב

Mazar, E., 2015. *The Ophel Excavations, to the South of the Temple Mount, 2009–2013: Final Reports*, vol. I. Jerusalem.

מזר 2015ג

Mazar, E., 2015. *The Summit of the City of David, Excavations 2005–2008: Final Reports Vol. I: Area G*. Jerusalem.

מזר 2018א

Mazar, E. 2018. Is This the Prophet Isaiah's Signature?. *Biblical Archaeology Review* 44, 2, pp. 64–73, 92.

מזר 2018

Mazar, E., 2018. The Fortified Enclosure dated to the Early Iron Age IIA1–2: The "Far House" (2 Sam 15:17). In: E. Mazar, *The Ophel Excavations, to the South of the Temple Mount, 2009–2013: Final Reports*, vol. II. Jerusalem, pp. 315–324.

מזר 2020

Mazar, A., 2020. Jerusalem in the 10th Cent. B.C.E.: A Response. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 136, pp.139–151.

מזר ואחרים 2013

Mazar, E., Ben-Shlomo, D. and Ahituv, S., 2013. An Inscribed Pithos from the Ophel, Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 63, pp. 39–49.

מזר וליתן בן-אריה 2015

Mazar, E. and Livyatan Ben-Arie, R., 2015. Hebrew and Non-Indicative Bullae. In: E. Mazar, *The Ophel Excavations, to the South of the Temple Mount, 2009–2013: Final Reports*, vol. I. Jerusalem, pp. 299–362.

מזר וליתן בן-אריה 2018

Mazar, E. and Livyatan Ben-Arie, R., 2018. Hebrew Seal Impressions (Bullae) from the Ophel, Area A2009. In: E. Mazar, *The Ophel Excavations, to the South of the Temple Mount, 2009–2013: Final Reports*, vol. II. Jerusalem, pp. 247–279.

מזר ופניץ-כהן 2007

מזר, ע' ופניץ-כהן, נ', 2007. על מספר חפצי פולחן ואמנות מתקופת הברזל בתל רחוב. *קדמוניות* 134, עמ' 96–102.

מלמט 1981

מלמט, א', 1981. ממלכת דויד ושלמה - לתקומתה של מעצמה. בתוך: ב' מזר (עורך), *שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ-ישראל - תש"ח-תשל"ח/1948-1978: הכינוס ה"ה לידיעת הארץ*. ירושלים, עמ' 185–202.

מנדל-גברוביץ ואחרים 2019א

Mendel-Geberovich, A., Faigenbaum-Golovin, S., Shaus, A., Sober, B., Cordonsky, M., Piasetzky, E., Finkelstein, I. and Milevski, I., 2019. A Renewed Reading of Hebrew Ostraca from Cave A-2 at Ramat Beit Shemesh (Nahal Yarmut), Based on Multispectral Imaging. *Vetus Testamentum* 69, pp. 682–701.

מנדל-גברוביץ ואחרים 2019ב

Mendel-Geberovich, A., Shalev, Y., Bocher, E., Shalom, N. and Gadot, Y., 2019. A Newly Discovered Personal Seal and Bulla from the Excavations of the Giv'ati Parking Lot, Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 69, pp. 154–174.

מקורמיק 2002

McCormick, C.M., 2002. *Palace and Temple: A Study of Architectural and Verbal Icons*. Berlin.

מקיני ואחרים 2020

McKinny, C., Tavger, A., Cassuto, D., Sharp, C., Suriano, M.J., Ortiz, S.M. and Shai, I., 2020. Tel Burna after a Decade of Work: The Late Bronze and Iron Ages. *Near Eastern Archaeology* 83, pp. 4–15.

מקרטור ואחרים 2011

McCarter, K.P., Bunimovitz, S. and Lederman, Z., 2011. An Archaic *Ba'l* Inscription from Tel Beth-Shemesh. *Tel Aviv* 38, pp. 179–193.

משגב ואחרים 2009

Misgav, H., Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2009. The Ostrakon. In: Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem, pp. 243–257.

נאה 2015

Naeh, L., 2015. In Search of Identity: The Contribution of Recent Finds to Our Understanding of Iron Age Ivory Objects in the Material Culture of the Southern Levant. *Altorientalische Forschungen* 42, pp. 80–96.

נאמן 1979

Na'aman, N., 1979. Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the *LMLK* Stamps. *Vetus Testamentum* 29, pp. 61–86.

נאמן 1986

Na'aman, N., 1986. Hezekiah's Fortified Cities and the *LMLK* stamps. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 261, pp. 5–21.

נאמן 2006

נאמן, נ', 2006. עלייתה של ירושלים למעמד 'העיר הראשה' בממלכת יהודה במאות הח'-הו' לפני סה"נ. ציון עא, עמ' 411–456.

נאמן 2013

Na'aman, N., 2013. The Kingdom of Judah in the 9th Century BCE: Text Analysis versus Archaeological Research. *Tel Aviv* 40, pp. 247–276.

נאמן 2016

Na'aman, N., 2016. The *lmlk* Seal Impressions Reconsidered. *Tel Aviv* 43, pp. 111–125.

נוה 1989

נוה, י', 1989. ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית-מערבית. ירושלים.

נימאייר 2002

Niemeier, W.D., 2002. Greek Mercenaries at Tel Kabri and Other Sites in the Levant. *Tel Aviv* 29, pp. 328–331.

נכאי 2018

Nakhai, B.A., 2018. A World of Possibilities: Jerusalem's Women in the Iron Age (1000–586 BCE). In: S.L. Budin, M. Cifarelli, A. Gracia-Ventura and A.M. Albà (editors), *Gender and Methodology in the Ancient Near East: Approaches from Assyriology and Beyond*. Barcelona, pp 369–379.

נמדר ואחרים 2018

Namdar, D., Amrani, A., Ben-Ami, D., Hagbi, M., Szanton, N., Tchekhanovets, Y., Uziel, J., Dag, A., Rosen, B. and Gadot, Y., 2018. The Social and Economic Complexity of Ancient Jerusalem as Seen through Choices in Lighting Oils. *Archaeometry* 60, pp. 571–593.

2018 סמדה ואחרים

Šmejda, L., Hejzman, M., Horák, J. and Shai, I., 2018. Multi-element Mapping of Anthropogenically Modified Soils and Sediments at the Bronze to Iron Ages Site of Tel Burna in the Southern Levant. *Quaternary International* 483, pp. 111–123.

2010 סנה ואחרים

Sneh, A., Weinberger, R. and Shalev, E., 2010. The Why, How, and When of the Siloam Tunnel Reevaluated. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 359, pp. 57–65.

2018 ספיר ואחרים

Sapir, Y., Avraham, A. and Faust, A., 2018. Mud-brick Composition, Archeological Phasing and Pre-planning in Iron Age Structures: Tel 'Eton (Israel) as a Test-Case. *Archaeological and Anthropological Sciences* 10, pp. 337–350.

2016 ספיר-חן ואחרים

Sapir-Hen, L., Gadot, Y. and Finkelstein, I., 2016. Animal Economy in a Temple City and Its Countryside: Iron Age Jerusalem as a Case Study. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 375, pp. 103–118.

2013 סרגי

Sergi, O., 2013. Judah's Expansion in Historical Context. *Tel Aviv* 40, pp. 226–246.

2015 עוזיאל ואחרים

Uziel, J., Eshel, E. and Szanton, N., 2015. A Late Iron Age Inscribed Sherd from the City of David. *Israel Exploration Journal* 65, pp. 167–178.

2003 פאוסט

Faust, A., 2003. Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State. *Near Eastern Archaeology* 66, pp. 147–161.

2011 פאוסט א

Faust, A., 2011. The Excavations at Tel 'Eton (2006–2009): A Preliminary Report. *Palestinian Exploration Quarterly* 143, pp. 198–224.

2011 פאוסט ב

Faust, A., 2011. Household Economies in the Kingdoms of Israel and Judah. In: A. Yasur-Landau, J.R. Ebeling and L.B. Mazow (editors), *Household Archaeology in Ancient Israel and Beyond*. Leiden, pp. 255–273.

2012 פאוסט

Faust, A., 2012. *The Archaeology of Israelite Society in Iron Age II*. R. Ludlum (translation), Winona Lake.

2015 פאוסט

Faust, A., 2015. Chronological and Spatial Changes in the Rural Settlement Sector of Ancient Israel during the Iron Age: An Overview. *Revue Biblique* 122, pp. 247–267.

פאוסט ואחרים 2017

Faust, A., Katz, H., Sapir, Y., Avraham, A., Marder, O., Bar-Oz, G., Weiss, E., Auman-Chazan, C., Hartmann-Shenkman, A., Sadiel, T., Vilnay, O., Tsesarsky, M., Sarah, P., Ackermann, O., Timmer, N., Katz, O., Langgut, D. and Benzaquen, M., 2017. The Birth, Life and Death of an Iron Age House at Tel 'Eton, Israel. *Levant* 49, pp. 136–173.

פאוסט ואשל 2012

Faust, A. and Eshel, E., 2012. An Inscribed Bulla with Grazing Doe from Tel 'Eton. In: M.J. Lundberg, S. Fine and W.T. Pitard (editors), *Puzzling out the Past: Studies in Northwest Semitic Languages and Literature in Honor of Bruce Zuckerman*. Leiden and Boston, pp. 63–70.

פאוסט וויס 2011

Faust, A. and Weiss, E., 2011. Between Assyria and the Mediterranean World: The Prosperity of Judah and Philistia in the Seventh Century BCE in Context. In: T.C. Wilkinson, S. Sherratt and J. Bennet (editors), *Interweaving Worlds: Systemic Interaction in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*. Oxford, pp. 189–204.

פאוסט וכץ 2017

Faust, A. and Katz, H., 2017. The Archaeology of Purity and Impurity: A Case-Study from Tel 'Eton, Israel. *Cambridge Archaeological Journal* 27, pp. 1–27.

פאוסט וספיר 2018

Faust, A. and Sapir, Y., 2018. The “Governor’s Residency” at Tel 'Eton, the United Monarchy, and the Impact of the Old-House Effect on Large-Scale Archaeological Reconstructions. *Radiocarbon* 60, pp. 801–820.

פאקלה 2010

Pakkala, J., 2010. Why the Cult Reforms in Judah Probably Did Not Happen. In: R.G. Kratz and H. Spieckermann (editors), *One God—One Cult—One Nation: Archaeological and Biblical Perspectives*. Berlin, pp. 201–235.

פולטון ואחרים 2015

Fulton, D.N., Gadot, Y., Kleiman, A., Freud, L., Lernau, O. and Lipschits, O., 2015. Feasting in Paradise: Feast Remains from the Iron Age Palace of Ramat Rahel and Their Implications. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 374, pp. 29–48.

פייגנבאום-גולובין ואחרים 2016

Faigenbaum-Golovin, S., Shaus, A., Sober, B., Levin, D., Na'aman, N., Sass, B., Turkel, E., Piasetzky, E. and Finkelstein, I., 2016. Algorithmic Handwriting Analysis of Judah’s Military Correspondence Sheds Light on Composition of Biblical Texts. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113, pp. 4664–4669.

פייגנבאום-גולובין ואחרים 2017

Faigenbaum-Golovin, S., Mendel-Geberovich, A., Shaus, A., Sober, B., Cordonsky, M., Levin, D., Moinester, M., Sass, B., Turkel, E., Piasetzky, E. and Finkelstein, I., 2017. Multispectral Imaging Reveals Biblical-Period Inscription Unnoticed for Half a Century. *PLoS one* 12, article 6.

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0178400>

פינקלשטיין 1996

Finkelstein, I. 1996. The Archaeology of the United Monarchy: An Alternative View. *Levant* 28, pp. 177–187.

פינקלשטיין 2007

פינקלשטיין, י', 2007. על כלי חרס שנגזזו וגידול אוכלוסייה יש מאין: תשובה לנרב נאמן בעניין גידולה של ירושלים במאה הח' לפני סה"נ. *ציון* עב, עמ' 325–337.

פינקלשטיין 2011

Finkelstein, I., 2011. Rehoboam's Fortified Cities (II Chr 11, 5–12): A Hasmonean Reality?. *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 123, pp. 92–107.

פינקלשטיין 2012

Finkelstein, I., 2012. The Great Wall of Tell en-Nasbeh (Mizpah), The First Fortifications in Judah, and 1 Kings 15: 16–22. *Vetus Testamentum* 62, pp. 14–28.

פינקלשטיין 2013

Finkelstein, I., 2013. *The Forgotten Kingdom: The Archaeology and History of Northern Israel*. Atlanta.

פינקלשטיין ואחרים 2007

Finkelstein, I., Singer-Avitz, L., Herzog, Z. and Ussishkin, D., 2007. Has King David's Palace in Jerusalem Been Found?. *Tel Aviv* 34, pp. 142–164.

פינקלשטיין ואחרים 2018

Finkelstein, I., Römer, T., Nicolle, C., Dunseth, Z.C., Kleiman, A., Mas, J. and Porat, N., 2018. Excavations at Kiriath-jearim Near Jerusalem, 2017: Preliminary Report. *Semitica* 60, pp. 31–83.

פנטלקין ופינקלשטיין 2006

Fantalkin, A. and Finkelstein, I., 2006. The Sheshonq I Campaign and the 8th-Century-BCE Earthquake – More on the Archaeology and History of the South in the Iron I–IIA. *Tel Aviv* 33, pp. 18–42.

פרבר ורייט 2018

Farber, Z.I. and Wright, J.L. (editors), 2018. *Archaeology and History of Eighth-Century Judah*. Atlanta.

פרוקופ 2020

Prokop, D., 2020. *The Pillars of the First Temple (1 Kgs 7, 15–22): A Study from Ancient Near Eastern, Biblical, Archaeological, and Iconographic Perspectives*. Tübingen.

פרחי 2016

Farhi, Y., 2016. *Khirbet Qeiyafa Vol. 5, Excavation Report 2007–2013: The Numismatic Finds: Coins and Related Objects*. Jerusalem.

פריץ 1981

Fritz, V., 1981. The 'List of Rehoboam's Fortresses' in 2 Chr. 11:5–12 – A Document from the Time of Josiah. *Eretz-Israel* 15, pp. 46*–53*.

צ'ייני 2017

Chaney, M.L., 2017. *Peasants, Prophets, and Political Economy: The Hebrew Bible and Social Analysis*. Eugene.

צפק וליפשיץ 2019

Čapek, F. and Lipschits, O. (editors), 2019. *The Last Century in the History of Judah: The Seventh Century BCE in Archaeological, Historical, and Biblical Perspectives*. Atlanta.

קאנג וגרפינקל 2015

Kang, H.G. and Garfinkel, Y., 2015. Finger-Imprinted Jar Handles at Khirbet Qeiyafa: New Light on Administration in the Kingdom of Judah. *Levant* 47, pp. 186–205.

קאנג וגרפינקל 2018

Kang, H.G. and Garfinkel, Y., 2018. *Khirbet Qeiyafa Vol. 6, Excavation Report 2007–2013: The Iron Age Pottery*. Jerusalem.

קהתי 2009

Kehati, R., 2009. The Faunal Assemblage. In: Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem, pp. 201–208.

קוך וליפשיץ 2013

Koch, I. and Lipschits, O., 2013. The Rosette Stamped Jar Handle System and the Kingdom of Judah at the End of the First Temple Period. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 129, pp. 55–78.

קורבין 2018

קורבין, פ'. 2018. מצודת פחר והגבול המערבי של ממלכת יהודה בתקופת הברזל II. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

קיל 2012

Keel, O., 2012. Paraphernalia of Jerusalem Sanctuaries and their Relation to Deities Worshiped Therein during the Iron Age IIA–C. In: J. Kamlah (editor), *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2.–1. mill. B.C.E.) - Proceedings of a Conference on the Occasion of the 50th Anniversary of the Institute of Biblical Archaeology at the University of Tübingen (28–30 May 2010)*. Wiesbaden. pp. 317–342.

קיימר ואחרים 2015

Keimer, K.H., Kreimerman, I. and Garfinkel, Y., 2015. From Quarry to Completion: *Hirbet Qeiyafa* as a Case Study in the Building of Ancient Near Eastern Settlements. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 131, pp. 109–128.

קיסילביץ 2015

Kisilevitz, S., 2015. The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza. *Tel Aviv* 42, pp. 147–164.

קיסילביץ וליפשיץ 2020

קיסילביץ, ש' וליפשיץ, ע', 2020. תל מוצא. חדשות ארכיאולוגיות 132.

http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=25702&mag_id=128

קלאי 1971

קלאי, ז', 1971. ממלכת רחבעם. ארץ-ישראל י, עמ' 245–254.

קלונר ויזרסקי 2020

Kloner, A. and Yezerki, I., 2020. A Late Iron Age Rock-Cut Tomb on the Western Slope of Mount Zion, Jerusalem. *'Atiqot* 98, pp. 1–24.

קלטר 1998

Kletter, R., 1998. *Economic Keystones: The Weight System of the Kingdom of Judah*. Sheffield.

קלטר 2016

Kletter, R., 2016. Water from a Rock: Archaeology, Ideology, and the Bible. *Scandinavian Journal of the Old Testament* 30, pp. 161–184.

קלטר ואחרים 2007

קלטר, ר', ציפר, ע' וצוויקל, ו', 2007. בשדה פלישתים: כני פולחן מבורר גניזה ביבנה. *קדמוניות* 134, עמ' 89–95.

קלינגבייל ואחרים 2019

Klingbeil, M.G., Hasel, M.G., Garfinkel, Y. and Petruk, N.H., 2019. Four Judean Bullae from the 2014 Season at Tel Lachish. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 381, pp. 41–56.

רבינוביץ ואחרים 2019

Rabinovich, A., Yahalom-Mack, N., Garfinkel, Y., Ganor, S. and Hasel, M.G., 2019. The Metal Assemblage from Early Iron Age IIA Khirbet Qeiyafa and Its Implications for the Inception of Iron Production and Use. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 382, pp. 89–110.

רגב ואחרים 2017

Regev, J., Uziel, J., Szanton, N. and Boaretto, E., 2017. Absolute Dating of the Gihon Spring Fortifications, Jerusalem. *Radiocarbon* 59, pp. 1171–1193.

רייך 2012

Reich, R., 2012. A Fiscal Bulla from the City of David, Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 62, pp. 200–205.

רייך 2018

Reich, R., 2018. The Date of the Gihon Spring Tower in Jerusalem. *Tel Aviv* 45, pp. 114–119.

רייך ואחרים 2007

רייך, ר', שוקרון, א' ולרנאו, ע', 2007. תגליות חדשות בחפירות עיר דוד, ירושלים. *קדמוניות* 133, עמ' 32–40.

רייך ושוקרון 2004

Reich, R. and Shukron, E., 2004. The History of the Gihon Spring in Jerusalem. *Levant* 36, pp. 211–223.

רייך ושוקרון 2011

Reich, R. and Shukron, E., 2011. The Date of the Siloam Tunnel Reconsidered. *Tel Aviv* 38, pp. 147–157.

רישל 2016

Richelle, M., 2016. Elusive Scrolls: Could Any Hebrew Literature Have Been Written Prior to the Eighth Century BCE?. *Vetus Testamentum* 66, pp. 556–594.

רנדסבורג ושניידוינד 2010

Rendsburg, G.A. and Schniedewind, W.M., 2010. The Siloam Tunnel Inscription: Historical and Linguistic Perspectives. *Israel Exploration Journal* 60, pp.188–203.

שטרן 1992

שטרן א' (עורך), 1992. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (כרכים 1-4). ירושלים.

שטרן 2007

Stern, E. (editor), 2007. *En-Gedi Excavations I: Final Report (1961–1965)*. Jerusalem.

שטרן 2008

Stern, E. (editor), 2008. *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land 5: Supplementary Volume*. Jerusalem.

שי ואחרים 2012

Shai, I., Cassuto, D., Dagan, A. and Uziel, J., 2012. The Fortifications at Tel Burna: Date, Function and Meaning. *Israel Exploration Journal* 62, pp. 141–157.

שי ואחרים 2014

Shai, I., Dagan, A., Riehl, S., Orendi, A., Uziel, J. and Suriano, M., 2014. A Private Stamped Seal Handle from Tell Bornāt/Tēl Burnā, Israel. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 130, pp. 121–137.

שי ומאיר 2018

שי, י' ומאיר, א', 2018. ריכוזיות השלטון בממלכת יהודה לאור בחינה מחודשת וערכנית של הממצאים הארכיאולוגיים. *במעבה ההר* 8, עמ' 29–45.

שי ועוזיאל 2014

Shai, I. and Uziel, J., 2014. Addressing Survey Methodology in the Southern Levant: Applying Different Methods for the Survey of Tel Burna, Israel. *Israel Exploration Journal* 64, pp. 172–190.

שילה 1978

Shiloh, Y., 1978. Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City. *Israel Exploration Journal* 28, pp. 36–51.

שלואן 2016

Schloen, J.D., 2016. Economy and Society in Iron Age Israel and Judah: An Archaeological Perspective. In: S. Niditch (editor), *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*. Chichester, pp. 433–453.

תדמור 2006

תדמור, ח', 2006. אשור, בבל ויהודה: מחקרים בתולדות המזרח הקדום. ירושלים.